

Kring voor Psychoanalyse
van de New Lacanian School

september 2024

KRING OVLINNE

17

INHOUDSTAFEL

Editoriaal – “Quand on n’a que l’amour” 3
Christel Van den Eeden

SMARTELIJKE LIEFDES

Voorstelling van het thema voor het NLS-Congres 2025 6
Patricia Bosquin-Caroz

IEDEREEN IS GEK

**Er is geen seksuele verhouding bij sprekende lichamen,
er is lalangue** 11
Marie-Hélène Brousse

Een kliniek van suppleties 13
Alfredo Zenoni

Identiteit, tussen waan en zekerheid 15
Pascale Fari

Helderheid van de beeldvorming, opaciteit van het reële 17
Omaïra Meseguer

Het sinthoom is een systeem 19
Christel Van den Eeden

SCHAAMTE EN DE BLIK IN DE HEDENDAAGSE KLINIEK, MAATSCHAPPIJ EN KUNSTEN

Wat is er van de schaamte vandaag en morgen? 22
Luc Vander Vennet

Primo Levi en de schaamte te overleven 34
Patsy Van den Bogaert

Schaamte als drijfveer in het werk van Annie Ernaux 38
Tom Lintacker

Over verschillende versies van schaamtevolle isolatie 42
Ben Verzele

‘Sjchoamte’ 46
Sébastien Conard

Colofon 48

EDITORIAAL

“QUAND ON N’A QUE L’AMOUR”

CHRISTEL VAN DEN EEDEN

Beste lezer,

Geen schonere vertolker van de liefde dan Jacques Brel. Het tijdloze oeuvre van de grote troubadour bezingt de liefde in al haar facetten, van verrukking tot treurnis, van vervoering tot beproeving, van haar begin tot haar einde. “**Quand on n’a que l’amour**” belooft dat als we maar genoeg geloven in de kracht van de liefde, de hele wereld straalt en alles goed komt. In “**Ne me quitte pas**” weerklinkt dan weer de ondraaglijke kwelling van de liefde, het liefdesobject is de schitterende glans verloren en de schaduw van het object valt op de achtergelaten minnaar: “Laat me niet alleen, laat me de schaduw van je schaduw worden, de schaduw van je hand, de schaduw van je hond, maar, laat me niet alleen...” Extase of ravage, altijd weerklinkt er iets van wat Lacan jouissance noemt, van het genot, een verstrengeling van lust en pijn die een vreemde paradoxale bevrediging oplevert.

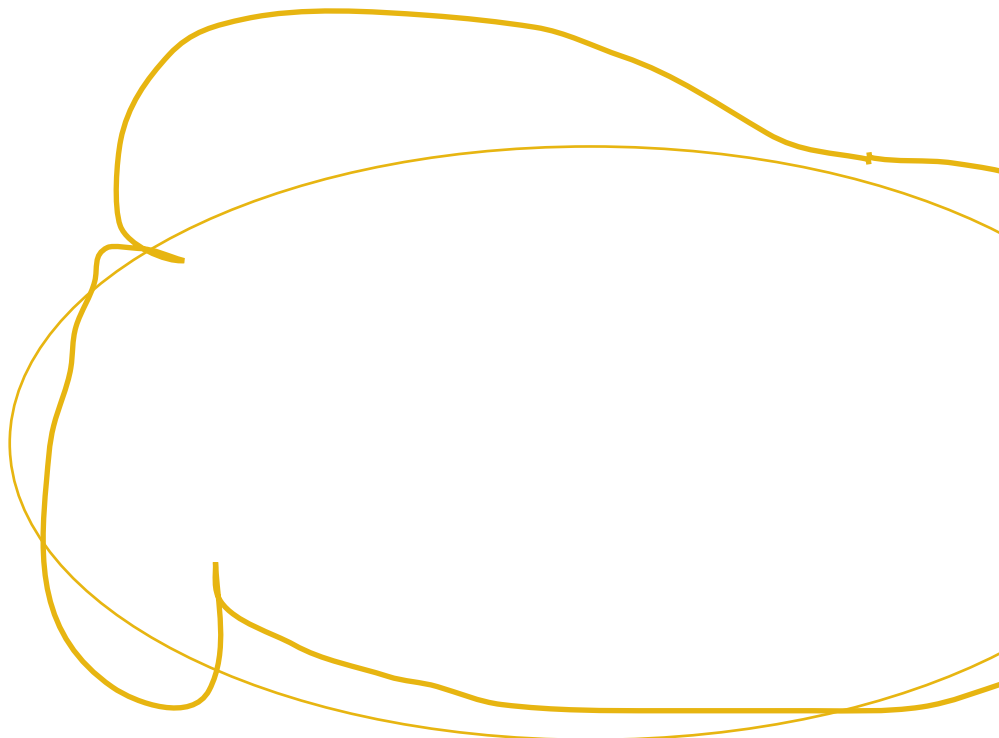
De liefde. Dit jaar buigen we ons binnen de **New Lacanian School** over het thema, in aanloop naar het 23ste Congres van de NLS dat op 17 & 18 mei 2025 zal plaatsvinden in Parijs onder de titel “**Les amours douloureuses**”. Smartelijke liefdes dus. Met als inspiratie het mooie argument van **Patricia Bosquin-Caroz**, dat ons werk komend jaar op het congres zal oriënteren en waarvan u in dit nummer een Nederlandse vertaling vindt. Misschien vindt ook u er inspiratie in voor uw lectuur, voor een kartel, voor een bijdrage aan de blog van het Congres, die trouwens eerstdaags gelanceerd zal worden, u hoort hier meer van via de nieuwsbrief van de Kring.

Het onuitputtelijke en immer fascinerende thema van de liefde vormt dit jaar dan ook de rode draad in het programma van de **Kring voor Psychoanalyse van de NLS**, die daarmee zoals steeds haar activiteiten ent op het thema van de NLS. De lezingencyclus “*Verrukkelijke smart van de liefde*”, het nieuwe leesatelier waarin we samen via de lessenreeks van J.-A. Miller “*De symptoom-partner*” zullen ontdekken hoe de psychoanalyse kijkt naar koppelvorming, en in onze talrijke andere activiteiten, waarvan u het programma eerstdaags mag verwachten.

Vervolgens publiceren we vijf tekstjes die verschenen in **Scilicet “Tout le monde est fou”**, een publicatie van de **Association Mondiale de Psychanalyse** ter voorbereiding van het XIVde congres van de AMP met diezelfde titel, dat plaatsvond in februari 2024. Met als inspiratie het aforisme van Lacan, “Tout le monde est fou, c’est-à-dire délirant”, gingen 112 analytici aan het werk in 23 kartels. Enkele kartelproducten kozen we voor u uit om in dit nummer van Kring Online te publiceren. Mocht u zin hebben om ze allemaal te lezen: via deze link kan u Scilicet (in het Frans en in het Engels) **bestellen**.

En wie op 14 maart niet aanwezig kon zijn op het **Atelier lacaniaanse kliniek “Schaamte en de blik in de hedendaagse kliniek, maatschappij en kunsten”** kan hier alsnog zijn schade inhalen. Wie er wel bij was, krijgt de gelegenheid om de teksten van deze zeer boeiende avond te herlezen. **Luc Vander Vennet** stelde een kartel samen rond het thema, waarin alle deelnemers eigen accenten legden en interessepunten uitwerkten. Vijf invalshoeken, vijf auteurs, die ingaan op de effecten van het verval van het meesterdiscours op de schaamte in de hedendaagse kliniek, maatschappij en kunsten.

Veel leesplezier!

VOORSTELLING VAN HET THEMA VOOR HET NLS-CONGRES 2025: "SMARTELIJKE LIEFDES"

SMARTELIJKE LIEFDES

New Lacanian School
of Psychoanalysis
Nouvelle Ecole Lacanienne
de Psychanalyse

XXIII

NLS
International
Congress
Congrès
International
NLS

PAINFUL
LOVES LES
AMOURS
DOULOUREUSES

17&18
May/mai
2025

Paris

SALONS
DE L'AVEYRON
17 rue de l'Aubrac
75012 PARIS

nls_amp

@NLS_AMP

New Lacanian School - NLS

amp-nls.org

SMARTELIJKE LIEFDES

VOORSTELLING VAN HET THEMA VOOR HET NLS-CONGRES 2025 ¹

PATRICIA BOSQUIN-CAROZ ²

¹ “*Les amours douloureuses*”. Presentatie gebracht tijdens het vorige congres van de NLS “Kliniek van de blik” dat plaatsvond in Dublin 11&12 mei 2024. Vertaling Tom Lintacker, Miet De Muijnck en Christel Van den Eeden.

² Patricia Bosquin-Caroz is Voorzitter van de *New Lacanian School*, Analytica lid van de School (*Analyste Membre de l'École - A.M.E.*), van de *New Lacanian School*, de *École de la Cause freudienne* en de *World Association of Psychoanalysis*. caroz.patricia@gmail.com

De titel “Smartelijke liefdes” [*Les amours douloureuses*], resoneert met ongelukkige liefdes [*les amours malheureuses*]. Het roept de dramatische, zelfs tragische dimensie van de liefde op. In het woord “smartelijk” horen we een teveel aan lijden. Sommige affecten, zoals tristesse of verdriet, geven een gevoel van onbehagen weer, terwijl andere, zoals angst, erop wijzen dat de grens van wat draaglijk is wordt overschreden. Freud heeft de spanning tussen het lustprincipe en wat zich aan gene zijde daarvan bevindt centraal gesteld in de problematiek van psychisch lijden. Lacan belichtte dan weer een vreemde bevrediging, een mengeling van lust en pijn, die hij *jouissance* noemde. In zijn essay *Fragments d'un discours amoureux* verwijst Roland Barthes naar een uitgebreide literatuur die teruggaat op de kwellingen van de liefde; waarbij liefdesverdriet [*le mal d'amour*] vele vormen kent: verwachting, onthouding, vervoering, compassie, afhankelijkheid, ballingschap, dwaling, jaloezie, enzovoort. Recenter riep de titel van Sophie Calles werk over liefdesrouw, *Douleur exquise* [*Verrukkelijke smart*] eveneens een paradoxale bevrediging op.

Vanuit de verschillende benaderingen van de liefde doorheen het onderwijs van Lacan, en niet zonder de bijdragen van Freud, zullen ook wij de drijfveren van smartelijke liefdes onderzoeken.

Tekort, krenking en tristesse

In Seminarie *Le transfert* stelt Lacan de functie van het tekort centraal in het vraagstuk van de liefde. Hij destilleert er een definitie uit: liefde is geven wat men niet heeft. ³ Hij onderstreept tezelfdertijd dat wat de één mist, niet is wat de ander mist: de asymmetrie tussen minnaar en geliefde vormt het probleem in de liefde. Hij zegt: “Het volstaat dat men erbij betrokken is, dat men liefheeft, om te worden gegrepen in deze kloof, in deze discordantie.” ⁴ Maar het is precies vanuit de discrepantie tussen het verlangen en zijn object, dat de betekenis van de liefde verschijnt door een specifieke operatie: de metafoor van de liefde. Men herkent hierin de premissen van zijn latere stelling: liefde

³ Zie: Lacan, J. (2001 [1960-1961]). *Le Séminaire*, livre VIII, *Le transfert*. Texte établi par J.-A. Miller. Paris, Seuil, 46.

⁴ *Ibid.*, 53.

vormt een suppletie voor het niet-bestaan van de seksuele verhouding. De metafoor van de liefde is een kwestie van contingentie. Wanneer die plaatsvindt, geschiedt het wonder; in het tegenovergestelde geval volgt ontgoocheling of verslagenheid. De scène in het *Symposium* van Plato, getuigt van de krenking van Alkibiades wanneer Socrates weigert hem enig teken van liefde te geven. Socrates heeft niet lief, zegt Lacan, die toen al aandacht had voor de waarde en de impact van het teken van liefde, in zoverre dat gericht is op het zijn.

Lacan wijst de opvatting van de hand dat liefde complementaire wezens *verenigt, integreert, bijeenvoegt* en *samenklit*. De illusie van fusionele liefde, gebaseerd op de ideale vorm van een bol, verwijst hij naar de prullenmand. Hij merkt eveneens op dat de *affectieve verbondenheid* met deze volle vorm haar oorsprong vindt in de imaginaire structuur en de “*Verwerfung* van de castratie”⁵.

Lacan verwijst ook naar Freud, die het *Lust-Ich* als basis ziet voor de liefde en het beschouwt als een effect van het narcisme.⁶ In Seminarie *La Logique du fantasme* formuleert hij het als volgt: “Jij bent slechts wat ik ben. Jij bent niet, dus ik ben niet.”⁷ Of nog: “Als jij niet bent, sterf ik.”⁸ Hij stelt dat deze waarheid zin geeft aan Eros, en door afgewezen te worden verschijnt ze opnieuw in het reële als een “monster waarvan we de effecten in het dagelijks leven maar al te goed kennen”. Hij vervolgt: “Zoals ik stel vanuit elke *Verwerfung* [...], manifesteert de liefde zich in het reële door de meest ongemakkelijke en deprimerende effecten. De wegen van de liefde zijn nergens zo makkelijk te traceren.”⁹ Lacan merkt op dat de liefde niet denkt. Met andere woorden, liefde miskent het narcistische fantasma waarop ze steunt. Ze kan een onbewust weten weigeren of afwijzen en neemt dan de kleur aan van depressie of tristesse.

In *Télévision* brengt Lacan de tristesse expliciet in verband met een morele fout, die volgens hem “uiteindelijk alleen in de gedachten ligt, zijnde de plicht om goed te spreken of om zijn weg te vinden in het onbewuste, in de structuur.”¹⁰ Hij maakt het affect los uit het emotionele register en articuleert het aan de ethiek van het goed-spreken, “die erin bestaat datgene wat niet gezegd kan worden in het weten te omvatten, te omsluiten.”¹¹ Terwijl de tristesse, volgens Jacques-Alain Miller, een gemankeerd weten is.

In hetzelfde jaar, drukt Lacan in zijn *Note italienne* de wens uit voor de psychoanalyse “dat ze haar middelen uitbreidt zodat we het zonder die vervelende verhouding kunnen stellen en de liefde meer waardigheid kunnen geven dan de overvloed aan geklets die ze vandaag is.”¹²

Liefdes en discours

Het duurde echter tot de Middeleeuwen voordat de bevordering van wederzijdse ongelukkige liefde verscheen, in de vorm van de hoofse liefde. Lacan schrijft het ontstaan van deze vorm van liefde toe aan de toevallige ontmoeting tussen de kathaarse ketterij en de nieuwe poëzie van de troubadours. Voor hem is de hartstochtelijke liefde vooral een kwestie van discours, dat niet op eender welk moment ontstaat. Hij kwalificeert het als “de onmogelijke nare droom van de feodaliteit” waarin “aan de kant van de vrouw iets helemaal niet meer functioneerde.”¹² In Seminarie *Encore* situeert hij die uitvinding van een discours als de enige manier voor de man, waaraan de Dame geheel onderworpen was, om “zich elegant te redden uit het ontbreken van een seksuele verhouding.”¹³ De man redt zich inderdaad door idealisering van de Dame en waardering van haar onbereikbaarheid, terwijl het liefdesdiscours zich voedt met tekort, rouw, verlies en dood. In Seminarie *L'éthique de la psychanalyse* merkt Lacan de precisie op van de “kunstmatige, listige organisatie van

5 Lacan, J. (2001 [1960-1961]). O.c., 117.

6 Lacan, J. (2023 [1966-1967]). *Le Séminaire*, livre XIV, *La logique du fantasme*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 157.

7 *Ibid.*, 144.

8 *Ibid.*, 157

9 *Ibid.*, 144.

10 Lacan, J. (2001 [1974]). *Télévision. Autres écrits*, Paris, Seuil, 526.

11 Miller, J.-A. (2016). Les affects dans l'expérience analytique, *la Cause du désir* 93, 110.

12 Lacan, J. (1975 [1972-1973]). *Le Séminaire*, livre XX, *Encore*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 79.

13 *Ibid.*, 65.

de betekenaar”¹⁴ van dit discours, dat op een gegeven moment het kader van een ascese vastlegt. De opschorting van vleselijke lust, de omweg rond en de onbereikbaarheid van het object, gelden dan als discipline van lust of onlust. Dit blijkt uit de willekeurige beproevingen die de Dame, niet zonder een zekere wreedheid, aan haar dienaar oplegt. Lacan merkt bovendien op dat de meest ascetische liefdespraktijken zijn ontleend aan *De kunst van het beminnen* [*Ars Amandi*] van Ovidius, die liefde vergeleek met een soort militaire dienst.

Evenzeer benadrukt hij de beslissende impact die de betekenaar en de overgang naar de letter van deze kunst van het beminnen hadden op de cultuur. De romantische liefde zal hiervan een vorm van heropleving zijn.

Het is duidelijk dat liefde niet losstaat van het Ideaal dat door de traditie wordt overgebracht, en dat de verhoudingen tussen de seksen ordent. Deze oude orde, het “tijdperk van de Vader”, gestructureerd door een verticale logica, heeft plaatsgemaakt voor een horizontale logica, de logica van het netwerk verwant met het *niet-al*, zoals Jacques-Alain Miller al aangaf.¹⁵ Het echtelijke paar als standaardkoppel wordt tegenwoordig opnieuw geconfigureerd in een verscheidenheid aan arrangementen zoals “polyamorie” of “throuple”; zal dit iets veranderen aan de aard van de amoureuze kwellingen? In ieder geval wordt het liefdesleed tegenwoordig anders geïnterpreteerd dan in het verleden. Het liefdesdiscours werd vroeger begrepen vanuit het idee van het tekort, het verloren object of het onbereikbare Ideaal. Nu is het vervangen door een ander discours dat de misslag terugbrengt naar de imaginaire as van domineren-gedomineerd worden. Tijdens het laatste WAP-congres stelde Jacques-Alain Miller vast dat dit van invloed is op de verhoudingen in de liefde.

Terwijl het veld meer open leek en kansen bood voor uitvindingen, drongen er betekenaars binnen die behoorden tot het lexicon van de strijd

tussen de seksen, zoals Lacan al voorspelde: heerschappij, manipulatie, dominantie, dwang, misbruik, *ghosting*... Als tegengewicht wordt een vorm van liefde naar voren geschoven die zogenaamd met instemming verloopt. Deze is gebaseerd op wederzijdse erkenning en wordt voornamelijk geregeerd door het homeostatische regime van het lustprincipe. Feministische bewegingen hebben de privé sfeer gepolitiseerd. In naam van gelijke rechten hebben ze ervoor gezorgd dat het juridische discours tussenbeide komt in de verhoudingen tussen de seksen, vaak ten goede. Maar vandaag, met het samenvloeien van het neoliberalisme en de slachtofferideologie, zien we dat het intieme steeds meer tot een politieke kwestie wordt gemaakt. Terwijl deze politisering de nieuwe normen van het discours omarmt, bijt ze zich vast in een patriarchaat dat reeds in verval is. De strijd tussen de seksen laait op, vaak ten kwade. De liefdesmart wordt toegeschreven aan de dominantie van het ene geslacht over het andere, in dit geval van de man over de vrouw. Kunnen we hierin geen nieuwe vorm zien van de verwerping van de liefde en de risico's die ze met zich meebrengt? Het recente wereldwijde succes van de film *Barbie* lijkt dit zeker aan te tonen.

In deze context, ondersteund door het wetenschappelijke discours, maakt alleen het analytische discours nog ruimte voor het reële van de *eros*.

Een kwestie van structuur

Liefde hangt niet alleen af van de discours-effecten die met de tijd variëren, maar is ook een kwestie van structuur. Dankzij de hystericas toonde Freud vanaf het begin interesse in het fenomeen van de liefde. Hij heeft haar werking meermaals bestudeerd. In zijn tekst *Massapsychologie en Ik-analyse*¹⁶ wijdt hij een heel hoofdstuk aan verliefdheid en hypnose. Hij gebruikt het voorbeeld van de romantische liefde van een jongeman om de verarming van het Ik te illustreren ten opzichte van het kostbare object, dat wordt verheven naar de plaats van Ik-Ideaal. In een toestand van verliefdheid, neemt dat uiteindelijk bezit van de totale eigenliefde,

14 Lacan, J. (1986 [1959-1960]). *Le Séminaire*, livre VII, *L'Éthique de la psychanalyse*. Texte établi par J.-A. Miller. Paris, Seuil, 181.

15 Lacan, J. (2013 [1958-1959]). *Le Séminaire*, livre VI, *Le désir et son interprétation*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Éditions de la Martinière en le Champ freudien. Achterflap.

16 Freud, S. (2006 [1921]). *Massapsychologie en Ik-analyse*. *Werken* 8, Amsterdam, Boom, 263-267.

waardoor het Ik beroofd wordt van elk denken. Freud noemt dit fenomeen “opoffering van het eigen Ik” en vergelijkt het met de toestand van hypnose. Zijn woorden zijn krachtig: het object heeft het Ik verteerd, verdwijning van het Ik, onderwerping, fascinatie. Het is dan ook niet verrassend dat bij rouw, een breuk of verraad, het subject het gevoel heeft dat een deel van zichzelf is geamputeerd – een vermindering die niet verloopt zonder pijn.

In zijn laatste onderwijs situeert Lacan het eigenlijke liefdesdrama in de context van de liefdesontmoeting zelf. Hierbij zouden niet langer twee subjecten van het *tekort-aan-zijn* betrokken zijn, maar twee sprekende lichamen “die als subjecten door een onbewust weten zijn getroffen.”¹⁷ Hij stelt in Seminarie *Encore*: “Dat is inderdaad louter een kwestie van ontmoeting – de ontmoeting van symptomen bij de partner, van affecten, van al wat bij elk van ons een spoor nalaat van onze ballingschap, van ons verbannen zijn uit de seksuele verhouding, niet als subject maar als sprekend.”¹⁸ In *L’os d’une cure*¹⁹ stelt Jacques-Alain Miller dat, vanuit het perspectief van het niet-bestaan van de seksuele verhouding, dus van de symptoom-partner, geseksueerde wezens koppel vormen op het niveau van het genot. Wat de symptomatische verhouding betreft, die is gerelateerd aan de betekenaarsstructuren van het lichaam, die de partner bepalen als middel tot genot. Bijgevolg is het noodzakelijk om de structuur van *voor elke x* te onderscheiden van die van het *niet-al*, wat onderverdeelt in mannelijke en vrouwelijke vormen van seksuering en het type symptoom-partner van elkeen bepaalt. Met andere woorden, men geniet aan beide kanten niet op dezelfde manier van de liefde, noch wordt er op dezelfde manier onder geleden. Aan het mannelijke spreekwezen schrijft men de fetisjistische genotswijze toe gerelateerd aan object *a*, en aan het vrouwelijke spreekwezen de onbegrensde van een genot in verhouding tot \bar{A} . Smartelijke liefdes kunnen dus worden ingedeeld volgens een logica die eigen is aan

elke geseksueerde positie of sekse. Voor de één is er de afgebakende smart van het symptoom, zoals het effect van een splinter in het vlees. Voor de ander is er de grenzeloze smart van de *ravage* en de totale verwoesting. Voor de één is er de last van de ontduubeling van het liefdesleven en de daarmee gepaard gaande verlaging. Voor de ander is er het risico van een dodelijk huwelijk met de ideale incubus, voorbij de reële partner. Smartelijke liefdes verwijzen echter ook naar de manier waarop elk sprekend lichaam hermetisch afgesloten kan blijven voor de taal van de ander.

Het affect is dus niet “de stem van het lichaam”, zijn natuurlijke expressie, maar het signaal van een genotseffect dat verband houdt met het merkteken van de betekenaar. Een analytische ervaring leidt naar het benadrukken van de weerslag van de betekenaar in het affect, en – volgens de uitdrukking van Lacan die Miller onderstreept²⁰ – “het affect te verifiëren.”²¹ Terwijl het in de meest klassieke benadering gaat om het onthullen van de verdrongen waarheid, gaat het in deze opvatting over het *affect dat sporen van de taal nalaat op het lichaam*: dan gaat het over het isoleren van het traumatische merkteken dat zijn weerslag heeft op het misverstand tussen de seksen.

Wanneer we in onze praktijk smartelijke liefdes ontmoeten, nodigen we hen uit om zich te laten strikken in het net van betekenaars en zo het genot te doen resoneren vanuit de taal.

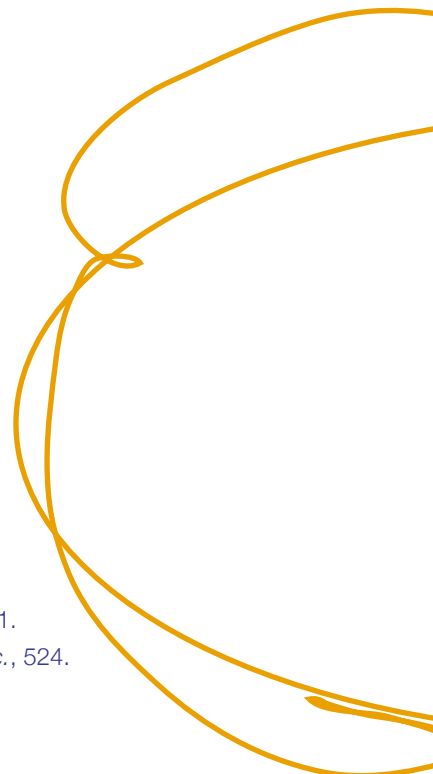
17 Lacan, J. (1975 [1972-1973]). *O.c.*, 131.

18 *Ibid.*, 132. Vertaald in *via LACAN* 7, 39.

19 Miller, J.-A. (2018). *L’os d’une cure*. Paris, Navarin. Vertaald als: Miller, J.-A. (2021). *Het bot van een kuur*. Uitgebracht door de Kring voor Psychoanalyse van de NLS.

20 Miller, J.-A. (2016). *O.c.*, 101.

21 Lacan, J. (2001 [1974]). *O.c.*, 524.

IEDEREEN IS GEK

World Association
of Psychoanalysis

EVERYONE IS MAD

XIVth WAP CONGRESS

From February 22nd to 25th, 2024
congresamp2024.world

ER IS GEEN SEKSUELE VERHOUDING BIJ SPREKENDE LICHAMEN, ER IS LALANGUE ¹

MARIE-HÉLÈNE BROUSSE ²

Lalangue [detaal], in één woord geschreven, is een uitvinding van Lacan. De exacte datum waarop hij het introduceerde is bekend: op 4 november 1971 in Parijs, tijdens een reeks maandelijkse seminaries voor psychiaters in opleiding, die plaatsvonden in de kapel van het Sainte-Anne ziekenhuis. Jacques-Alain Miller herinnert ons hieraan in zijn inleidende nota bij het boekje *Je parle aux murs*, dat in 2011 werd uitgebracht. Hij merkt op dat de eerste drie van deze zeven “gesprekken”, zoals hij ze noemt, in de lijn lagen van het oorspronkelijke project van Lacan, terwijl de volgende vier draaiden “rond de vragen die werden behandeld tijdens het grote Seminarie dat hij voortzette op de Place du Panthéon ³” en die hun plaats vonden in Seminarie XIX, ...ou pire.

De uitvinding is een lapsus ⁴, Lacan zegt dat zelf, *lalangue* is een uitvinding van het onbewuste. Het is een correctie van de politiek van de Lalande ⁵, het woordenboek van de filosofie. En benadrukt meteen ook een andere formulering van Lacan, waarmee hij de misvatting corrigeert die sommige van zijn leerlingen verkondigen met betrekking tot het freudiaanse onbewuste. In dezelfde lijn stelt hij immers: “het onbewuste, dat is de politiek” ⁶, terwijl de leerlingen in kwestie neigden naar een interpretatie van het politieke vanuit de betekenis en niet vanuit de betekenaars.

Het “onbewuste [...] is gestructureerd als een taal” ⁷. Deze welbekende formulering heeft Lacan in staat gesteld, gedurende een groot deel van zijn onderwijs, de structuralistische methode toe te passen op de psychoanalyse, een methode die hij nooit volledig zou loslaten maar zou aanvullen met de logica en de topologie. Taal is echter niet hetzelfde als *lalangue*. *Lalangue* functioneert niet volgens het koppel betekenaar/betekende: dat is een eerste punt dat hij benadrukt. Het “heeft

¹ Deze tekst is verschenen in *Scilicet “Tout le monde est fou”*, een publicatie van de Association Mondiale de Psychanalyse ter voorbereiding van het XIVde congres van de AMP met diezelfde titel, dat plaatsvond van 22 tot 25 februari 2024. (2023). Collection rue Huysmans, 46-47. Vertaling Tom Lintacker en Christel Van den Eeden.

² Analytica Lid van de School (AME) van de *École de la Cause freudienne* (ECF), lid van de *New Lacanian School* (NLS) en de *World Association of Psychoanalysis* (WAP). Lesgever aan de *Section Clinique* van Paris-Ile-de-France. mariehbr2@gmail.com

³ Miller, J.-A. (2011). Note sur le texte. Lacan, J. (2011 [1971-1972]). *Je parle aux murs*. Paris, Seuil, 5.

⁴ Zie: Lacan, J. (2011). *Je parle aux murs*. Paris, Seuil, 18.

⁵ Lalande, A. (2010). *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*. Paris, PUF.

⁶ Lacan, J. (2023 [1966-1967]). *Le Séminaire*, livre XIV, *La logique du fantasme*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil/Le champ freudien, 317.

⁷ Lacan, J. (1966 [1964]). La science et la vérité. *Écrits*, Paris, Seuil, 868.

evenmin te maken met het woordenboek”⁸, wat inhoudt dat het niet gaat om het opsporen van betekenisverschuivingen zoals we die zien in de geschiedenis. De uitvinding van het woord lalangue mikt noch op de structuur, noch op de betekenis.

Als functie is lalangue “nuttig voor psychoanalytici”⁹. In essentie verwijst lalangue naar het fundamenteel primaire karakter van de psychoanalyse, naar een weten dat consistent en insisterend is: “Dat is het bot.”¹⁰ In het boekje *L’Os d’une cure*¹¹ herneemt en ontvouwt J.-A. Miller deze formulering. Dit bot is de disjunctie tussen seksueel genot en spreken, tussen taal en discours. Het seksuele genot, in zijn diverse modaliteiten, mobiliseert het lichaam, bewoont het, huist erin. In die zin heeft het betrekking op een reële. In tegenstelling tot andere diersoorten wordt het genot van het lichaam echter niet bepaald door overleven of door de voortplanting van de soort.

Dit genot, de enige verhouding van het sprekend wezen met zijn lichaam, waar is het dan mee verbonden – of beter gezegd, waarmee zijn ze verbonden, als we rekening houden met de verschillende verbuigingen van het genot? Lalangue is de naam van de “disjunctie”¹² tussen het genot dat er is [*qu’il y a*] in het lichaam en de verhouding die er niet is [*qu’il n’y a pas*] bij de *spreekwezens* – een deficit dus, eigen aan de mens.

Ik herinner me dat toen ik als kind naar mijn grootmoeder ging, ik telkens langs een kort, smal straatje kwam. Het heette *rue de Plélo*. Ik herhaalde *ruedepéléo*. Dat was lalangue: zin, plaats, woord, klank, alles samen, het genot van lalangue.

8 Lacan, J. (2011 [1971-1972]). *O.c.*, 18.

9 *Ibid.*, 19.

10 *Ibid.*, 22.

11 Miller, J.-A. (2018). *L’Os d’une cure*. Paris, Navarin.
Vertaald als: Miller, J.-A. (2021). *Het bot van een kuur*.
Uitgebracht door de Kring voor Psychoanalyse van de NLS.

12 Lacan, J. (2011 [1971-1972]). *O.c.*, 18.

EEN KLINIEK VAN SUPPLETIES ¹

ALFREDO ZENONI ²

Al vanaf het begin beschouwde Lacan waanzin niet als een ongeluk dat bepaalde individuen treft, maar als een dimensie die inherent is aan de menselijke conditie: “Niet alleen kan het wezen van de mens niet begrepen worden zonder waanzin, maar het zou ook niet het wezen van de mens zijn als het niet de waanzin als limiet van zijn vrijheid in zich droeg.” ³ Het keerpunt in zijn onderwijs, dat als basis voor een *continuïstische* kliniek kan worden beschouwd, gaat echter van start met het Seminarie *Le Désir et son interprétation*. Op dat moment onthult Lacan ons het “geheim van de psychoanalyse”: “er is geen Ander van de Ander” ⁴, wat impliceert dat de Ander zich terugplooit op zijn eigen tekort.

Alles wat als principe, fundament of garantie kan functioneren, kan slechts in de plaats treden van een principe, fundament of garantie die de Ander niet in handen heeft. Ten aanzien van deze inconsistentie van de Ander zit elk *spreekwezen* dus in hetzelfde schuitje. Elkeen wordt namelijk geconfronteerd met de noodzaak zelf een oplossing te vinden voor dit fundamentele gebrek [*défaut*], zelf iets uit te vinden dat daarvoor een suppletie kan vormen. Voor elk spreekwezen gaat het erom een *oplossing* uit te werken voor een probleem dat voor elkeen een probleem vormt, namelijk een genot dat niet volledig kan worden opgeslorpt of weggewerkt door de betekenaar. Iedereen moet zich op een of andere manier uit de slag trekken met deze kloof in de Ander, op een manier die min of meer in overeenstemming is met die van anderen. In dit opzicht is er geen fundamenteel onderscheid tussen de conditie van het ene *spreekwezen* en die van een ander. In die zin *is iedereen gek*. Dit is de *continuïstische* dimensie van de kliniek.

Het concipiëren van een continuïteit tussen klinische formaties in plaats van ze tegenover elkaar te stellen, is zowel klinisch als praktisch vruchtbaarder. Dit stelt ons juist in staat om hun statuut als suppletie en oplossing – waarop we mikken of die reeds in ontwikkeling is – beter te begrijpen, in plaats van ze te reduceren tot het

¹ Deze tekst is verschenen in *Scilicet “Tout le monde est fou”*, een publicatie van de Association Mondiale de Psychanalyse ter voorbereiding van het XIVde congres van de AMP met diezelfde titel, dat plaatsvond van 22 tot 25 februari 2024. (2023). Collection rue Huysmans, 168-169. Vertaling Tom Lintacker en Christel Van den Eeden.

² Analyticus lid van de school (AME), lid van de *École de la Cause freudienne* (ECF) en van de *World Association of Psychoanalysis* (WAP), lesgever aan de Section clinique de Bruxelles. alfredo.zenoni@newreal.be

³ Lacan, J. (1966 [1946]). *Propos sur la causalité psychique*. *Écrits*, Paris, Seuil, 176.

⁴ Lacan, J. (2013 [1958-1959]). *Le Séminaire*, livre VI, *Le Désir et son interprétation*. Texte établi par J.-A. Miller. Paris, La Martinière/Le Champ freudien, 353.

ontbreken van een zogenaamde normaliteit. Voor iedereen gaat het erom een suppletie te vinden voor de kloof in de Ander, voor de verknoping van reële, symbolische en imaginaire die er niet is. De “oedipale” formule blijkt zelf een van de vele suppleties te zijn en is bovendien meervoudig. Iedereen is gek, maar elk op zijn eigen manier. De vormen van suppletie verschillen van elkaar qua logica en consequenties. Er bestaat een *discontinuïteit* tussen hen.

De *continuïteit* in de conditie van het spreekwezen vereist een klinisch moment dat rekening houdt met de verschillen in de suppleties, omdat dit de politiek van de behandeling bepaalt. En precies wanneer er zich een gelijkenis of *continuïteit* tussen klinische fenomenen voordoet – zoals Lacan al in het Seminarie *Les Psychoses* opmerkte dat “niets zo goed lijkt op een neurotische symptomatologie als een prepsychotische symptomatologie”⁵ – is een discontinue constructie van hun logica vereist. Het afbakenen van de verschillende logica’s tussen twee op elkaar gelijkende fenomenen, vooral gebaseerd op de logische convergentie van andere fenomenen, is noodzakelijk om de coördinaten van het antwoord op de overdracht te bepalen. Zo was er bijvoorbeeld een vrouw die klaagde dat “alle bazen uitbuiters zijn” en dat “alle mannen smeerlappen zijn”. Toen de analyticus in de richting ging van een “rectificatie van de verhoudingen van het subject met het reële”⁶, wat betekent dat hij haar wilde laten inzien dat ze er misschien zelf iets mee te maken had, leidde dat ertoe dat het meubilair in zijn praktijk werd vernield en dat hij de dame niet meer terugzag.

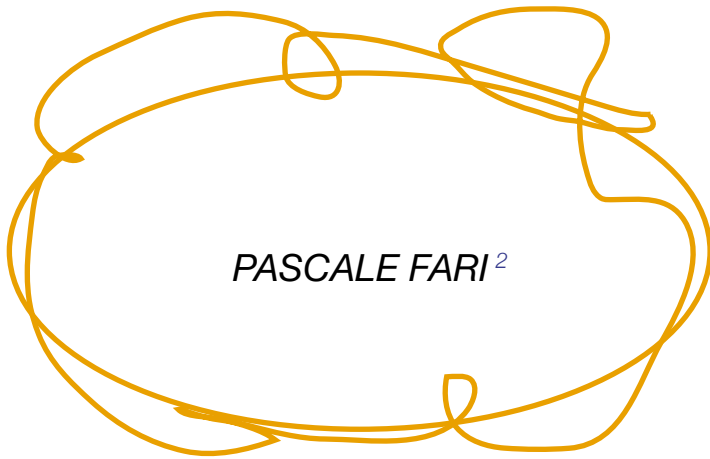
Precies omdat men een gemeenschappelijk perspectief op psychose en neurose aanneemt vanuit het oogpunt van de suppletie, dringt de noodzaak zich op van een logische discontinuïteit tussen de vormen van suppletie. Het gaat minder om een fenomeen toe te wijzen aan een vooraf bepaalde klasse van fenomenen,

dan om het verschil tussen aangrenzende, vergelijkbare fenomenen te extraheren. Hoe meer een fenomeen op een ander lijkt – zoals bijvoorbeeld een *verplichting om te denken* lijkt op een dwangmatige gedachte – des te noodzakelijker het is om hun differentiële logica te onderzoeken. De constructie van de singuliere oplossing van een *spreekwezen* is niet slechts een intellectuele oefening, maar de voorwaarde om de richting van de kuur te bepalen.

5 Lacan, J. (1981 [1955-1956]). *Le Séminaire*, Livre III, *Les psychoses*. Texte établi par Jacques-Alain Miller, Paris, Seuil, 216.

6 Lacan, J. (1966 [1958]). *La direction de la cure et les principes de son pouvoir*. *Écrits*, Paris, Seuil, 598.

IDENTITEIT, TUSSEN WAAN EN ZEKERHEID ¹

PASCALE FARI ²

“Alleen als men elke vorm van zin tot niets kan herleiden, komt men tot die sublieme mathematische formule van het identiek aan zichzelf zijn, geschreven als $x = x$.”

Lacan, J. La Troisième. ³

De identiteitswaan van onze tijd stelt ons voor een vraag: gaat het om geloof of zekerheid? En waarin onderscheidt dat zich van het singuliere merkteken dat zich losmaakt aan het einde van een analyse?

Een waan van identiteit

Laten we er eerst op wijzen dat vaak “het eerste symptoom waarmee een subject in analyse komt [...] zijn identiteitswaan is.” ⁴ Jacques -Alain Miller onderstreept zo dat het “Ik gek is”: of hij nu denkt dat hij een ander is, of dat hij is wie hij is, dat hij prachtig is, leeg of helemaal niets ... altijd is hij “vol van waanideeën”.

Voorbij alle grote drama’s en kleine verhaaltjes, ontdekt de analysant de woorden waarmee hij zich heeft bekleed en de merktekens die zijn lot hebben bepaald. Beetje bij beetje, herleidt de reeks zich tot enkele meesterbetekenaars en belangrijke equivoques.

Maar in het symbolische zijn er alleen maar verschillen, die flexibel en gearticuleerd zijn: “geen enkele betekenaar kan zichzelf betekenen.” ⁵ Het subject kan niet anders dan zich een identiteit maken, precies omdat hij geen identiteit heeft. ⁶ De identificatie vult dit gat niet op maar wijst het net aan.

Het onnoembaar gat

De analysant doet de toer van de namen die zijn wezen vastpinnen en stoot daarbij herhaaldelijk op een gebrek, op een gat in het symbolische. Dan komt het erop aan akte te nemen van wat hij afweert maar dat altijd op dezelfde plaats terugkeert, namelijk het symptoom. Dit reële dat aan zijn schoen blijft plakken, moet hij nog uitzuiveren, zoveel mogelijk leegmaken van de betekenis die het voedt. Lacan geeft het precies aan: “‘Symptoom’ noem ik wat uit het reële stamt.

¹ Deze tekst is verschenen in *Scilicet “Tout le monde est fou”*, een publicatie van de Association Mondiale de Psychanalyse ter voorbereiding van het XIVde congres van de AMP met diezelfde titel, dat plaatsvond van 22 tot 25 februari 2024. (2023). Collection rue Huysmans, 134-136. Vertaling Miet De Muynck en Christel Van den Eeden.

² Analytica met Praktijk (AP), lid van de *École de la Cause freudienne* (ECF) en van de *World Association of Psychoanalysis* (WAP), p.fari.psy@gmail.com

³ Vertaald in *iNWIT* 13, 53.

⁴ Miller, J.-A. (onuitgegeven [1993-94]). *L’orientation lacanienne. Donc*. Les van 26 januari 1994.

⁵ Lacan, J. (2023 [1966-1967]). *Le Séminaire, livre XIV, La logique du fantasme*, Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 27.

⁶ Miller, J.-A. (onuitgegeven [1981-’82]). *L’orientation lacanienne. Jalons dans l’enseignement de Lacan*. Les van 16 december 1981 & 28 april 1982. En Miller, J.-A. (onuitgegeven [1985-’86]). *L’orientation lacanienne. Extimité*. Les van 20 november 1985.

Dat symptoom heeft iets van een vraatzuchtig visje waarvan de bek maar dichtklapt als het zijn tanden in wat zin heeft weten te zetten.”⁷

Op het niveau van de singuliere consistentie van zijn symptoom, zal het subject de kans krijgen dichtbij iets onveranderlijks te komen, een “identiteit waarin hij gelijk is aan zichzelf” [*identité de soi à soi*]: “Dit ben ik dus.” Maar die staat veraf van een verheerlijking van het Ik, de gelijkstelling lost zich op in een subjectieve ontzetting [*destitution subjective*], “het subject dooft uit in een *dat worden*.”⁸

Zekerheid van het reële

Het merkteken van het symptoom dat wars-van-zin is, toont een onloochenbare gefixeerdheid, omdat het een uitzondering vormt op het regime van de betekenaar door die te ontdoen van zijn verschuivingen, van zijn imaginaire en symbolische verglijdingen. De zekerheid die dit merkteken verankert in het lichaam, verwijst naar het reële van een genot dat niet ophoudt zich te herhalen.

Zeer vroeg reeds, signaleert Lacan het verband tussen psychose en zekerheid wanneer het subject te maken krijgt met de gebroken keten van de hallucinatie of met de keten “in al zijn massiviteit”⁹. Zekerheid is echter niet voorbehouden aan de psychose, maar signaleert altijd een reële. In de psychoanalyse bijvoorbeeld, mikken demonstratie en transmissie op een zekerheid, volgens specifieke modaliteiten die een essentiële plaats geven aan de Ander.¹⁰

Verwerpen van de anders-heid [*altérité*] in naam van het verschil?

In de kuur passeert het subject langs de Ander om zich ervan te separeren. Dit veronderstelt *a minima* een geloof in de kracht van het spreken. Maar het authentieke weten tekent zich niet

onmiddellijk af. In de loop van de analytische ervaring wordt het geconstrueerd, gewraakt, bewerkt, het maakt zich los van wat men gelooft en van het weten dat onwaar is.¹¹

Als er daarentegen een waarheid is die *a priori* verschijnt als absoluut en “al de rest nietig verklaart”, dan zal de on-waarheid [*non-vérité*] onvermijdelijk de Ander blijven waar ze zal blijven tegenin gaan. Als de identificatie de Ander bovendien uitsluit¹², plaatst ze het subject in de positie van slachtoffer, preciseert J.A. Miller.

Dit is het geval als de identiteit dermate stellig en op een totalitaire manier bevestigd wordt, dat het verwerpen van de alteriteit alsmaar meer woekert. De censoren stellen zich op als meesters van een ‘*Newspeak*’, die – o ironie – afgevlakt wordt in naam van het verschil. Bij de boekverbrandingen van de XXI^{ste} eeuw, stelt men zich niet enkel tevreden met het verbranden van boeken, men eist ook dat ze worden herschreven in naam van een imperatief om de moeilijkheden rond identiteit en genot te doen verdwijnen.

Tenslotte, of het nu om een geloof of een zekerheid gaat, identiteit gaat goed samen met de waan. Om niet richting pure waanzin te gaan, is de functie van de alteriteit, met haar tegenstellingen en nuanceringen, een waardevol kompas. Het origineel merkteken, dat wordt uitgehouwen in een analyse, vernietigt niet het traject en de coupures die het hebben geïsoleerd. Stellen dat er een beetje schaduw overblijft, is stellen dat er zich een radicale alteriteit in onszelf bevindt.

De Ander bestaat niet. Des te beter. Reden te meer om er gebruik van te maken.

7 Lacan, J. *La Troisième*. & Miller, J.-A. (2021). *Théorie de la langue*. Paris, Navarin, 19. Vertaald in *iNWIT* 13, 27.

8 Miller, J.-A. (1994). Donc, je suis ça. *La Cause freudienne* 27, 16.

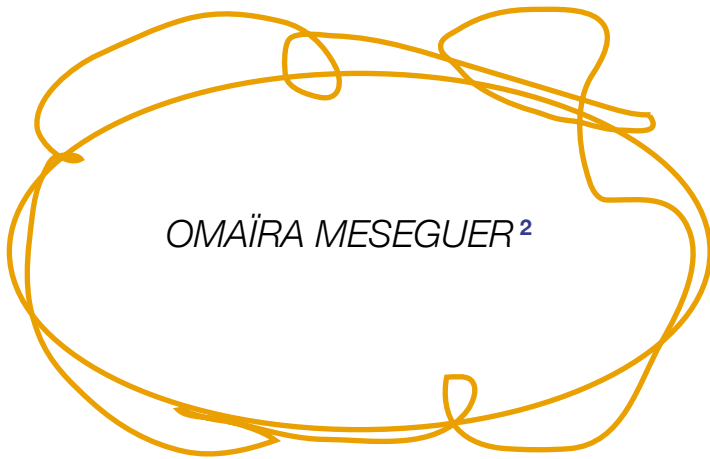
9 Lacan, J. (1973 [1964]). *Le Séminaire, livre XI, Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 215.

10 Miller, J.-A. (2022). Un réel pour la psychanalyse. *Comment finissent les analyses*, Paris, Navarin, 258.

11 Miller, J.-A. (1994). O.c., 9-10.

12 Miller, J.-A. (onuitgegeven [1993-94]). O.c.

HELDERHEID VAN DE BEELDVORMING, OPACITEIT VAN HET REËLE ¹

Het is omdat *spreekwezens* talige wezens zijn, dat ze gek zijn. Elk spreekwezen heeft lukraak een spreken ontmoet dat tegen het lichaam gebotst is: “Het reële [...], dat is het mysterie van het sprekende lichaam, dat is het mysterie van het onbewuste” ³, noteert Lacan. In die minuscule schok vestigt zich het mysterie van “de verbinding tussen het woord en het lichaam.” ⁴

Dat opmerkelijke gegeven is obscuur, onbegrijpelijk, wars van zin, het is nergens anders te lokaliseren dan in de taal zelf. Enkel door het te omsluiten, door de contouren ervan af te bakenen, kan het tot op het bot herleid worden, “met andere woorden tot een wijze van genieten” ⁵ – het blijft een illusie dit volledig uit te klaren!

Spreekwezens krijgen te maken met een opaak genot dat *niet volledig* [*pas toute*] te verwoorden valt. De psychoanalyse, die steeds door het reële georiënteerd wordt, benadert die opaciteit, en tracht een heldere lezing te maken van wat opaak zal blijven. Het is daar dat het meest singuliere zich bevindt, het onvergelykbare van een sprekend wezen, zijn tikkeltje zotternij.

De idee dat “*alles neuronaal*” ⁶ is, voedt de illusie dat er absolute transparantie, juistheid en controle verkregen kan worden. De boventoon die gevoerd wordt betreft het meetbare en bij gevolg het vergelykbare. Eenmaal de telbare factoren opgesteld zijn, wordt de organisatie ervan in categorieën de regel. Het neuro-tijdperk leidt naar een “ontzetting van het subject als onvergelykbaar.” ⁷

Laat het nu net in het onvergelykbare zijn waar de ethische inzet van de psychoanalyse ligt. Onmogelijk om “het geklets van [onze]

³ Lacan, J. (1975 [1972-1973]). *Le Séminaire*, livre XX, Encore. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 118.

⁴ Miller, J.-A. (2016 [2014]). Het onbewuste en het sprekende lichaam. *via LACAN* 1, 50.

⁵ Miller J.-A. (2021). *Het bot van een kuur*. Uitgave van de Kring voor Psychoanalyse van de NLS, 70.

⁶ Castanet, H. (2022). *Neurologie versus Psychoanalyse*. Paris, Navarin, 38.

⁷ Miller, J.-A ; (2018). Neuro-, le nouveau réel. *La Cause du désir* 98, 113.

¹ Deze tekst is verschenen in *Scilicet “Tout le monde est fou”*, een publicatie van de Association Mondiale de Psychanalyse ter voorbereiding van het XIVde congres van de AMP met diezelfde titel, dat plaatsvond van 22 tot 25 februari 2024. (2023). Collection rue Huysmans, 243-244. Vertaling Vic Everaert.

² Analytica met Praktijk (AP), lid van de *École de la Cause freudienne* (ECF) en van de *World Association of Psychoanalysis* (WAP), omairameseguer2014@gmail.com

voorouders,”⁸ dat ons parasiteert en humaniseert, te lokaliseren in de hersenen. Het is onwaarschijnlijk om via een hersenscan te gaan lokaliseren waar de schok van het genot voor het spreekwezen plaatsgevonden heeft. In welk deel van de hersenen zal men dan de ongehoorde kracht van *detaal* [*lalangue*] lokaliseren, van “al detail [...] die onvergelykbaar is met elke andere,”⁹ die zich net niet laat verwarren met de taal [*le langage*]?

De binnenkant van de hersenen onderzoeken, observeren, onder de loep nemen om er dat deeltje terug te vinden dat oplicht wanneer een subject verliefd is, een gedicht leest, de liefde bedrijft, depri is, stemmen hoort, enzovoort; en, naar gelang de kleur en de zones die oplichten, *reprocessing* uitvoeren, een *verdere bewerking* [*retraitement*] van de informatie voorstellen, het delier van elkeen herprogrammeren om beter aangepast en aanpasbaar te worden, om iemand terug op de rails krijgen? Dit alles vormt eerst en vooral een ethische¹⁰ en politieke kwestie.

De helderheid van de beeldvorming en de ambitie van een transparante lokalisering zijn verontrustend. We weten hoezeer helderheid die op een dergelijke manier bedacht werd, gevaarlijk is. Het gaat, volgens een uitdrukking van Jacques-Alain Miller die hij ontleent aan Mallarmé, om een “haat voor het obscure”.¹¹ De helderheid van de beeldvorming tracht de opaciteit van het reële te ontkennen.

Het reële van Lacan is niet dat van de wetenschap, het bevat een gat, een donker deel, want “het obscure is *extiem* in ons allen, iedereen weet maar al te goed dat men te maken heeft met een obscuur deel in zichzelf dat ons verteert. Al dat gebrabbel over [...] de transparantie waaraan de wetenschap onderworpen is, probeert dat af te schermen, in slaap te wiegen, het te verstikken,”¹² geeft

Lacan aan. Iets afschermen met gebrabbel over transparantie, over een paradox gesproken!

Elk spreekwezen is onherstelbaar gesepareerd van het reële door de taal, de mens “wordt misverstaan geboren”¹³, geeft Lacan aan. Iedereen is delirant, want, van die misverstanden maken spreekwezens delieren. Deze delieren tot een brokje reële herleiden, dat noemt men een analytisch parcours.

Geen enkel delier valt te vergelijken met een ander, op dezelfde wijze als er geen andere manier bestaat om de inslag van het reële af te bakenen dan langs het onvergelykbare te passeren. Er is niets machinaals, programmeerbaars of voorspelbaars aan. De vondst van een *manier van omgaan* met het obscure deel, wat we *sinthoom* noemen, is van de orde van een subtiele uitvinding, ver weg van wat een herprogrammering zou zijn die uitgevoerd wordt om een delier te herstellen op basis van een hersenscan.

8 Lacan, J. (2021). *Le Séminaire Dissolution. Aux confins du Séminaire*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Navarin, 75.

9 Miller, J.-A. (2021). Théorie de lalangue. In Lacan, J. *La Troisième* & Miller J.-A. *Théorie de lalangue*. Paris, Navarin, 79.

10 Castanet, H. (2022). *O.c.*, 38.

11 Miller, J.-A. (2015). La logique et l'oracle. *La Cause du désir* 90, 138.

12 *Ibid.*

13 Lacan, J. (2021). *O.c.*, 74.

HET SINTHOOM IS EEN SYSTEEM ¹

In het seminarie van Jacques-Alain Miller *L'Un-tout-seul*, trof me een formulering: “Er is ook een tweede versie van het reële, namelijk de versie die Lacan het sinthoom noemt. Het sinthoom is een systeem, dat veel verder gaat dan het brokje reële. Het sinthoom, dat is het reële en zijn herhaling.”³

Hoe moeten we dat begrijpen? Over welk systeem gaat het en hoe kunnen we dit situeren in de borromeïsche kliniek die leidt tot een veralgemening van het concept van de forclusie? Elk *spreekwezen* maakt een eigen waan, door de registers van het imaginaire, het symbolische en het reële op een singuliere manier te verknopen en zo een fictie te construeren die de wereld ordent en betekenis geeft. Hoe moeten we ons dan oriënteren in deze kliniek, waar de binaire opdeling neurose/psychose niet langer aanwezig lijkt te zijn? Want ook al worden aan het einde van een analyse de wetensbrouwsels en de *hystoire* herleid tot de wortel van het symptoom, wat onthult dat *iedereen gek is*, toch is niet iedereen psychotisch. Wat maakt dat het bijeenhoudt, wat maakt het tot een systeem?

J.-A. Miller herneemt een uitdrukking van Lacan die het symptoom definieert als een “lichaamsevenement”.⁴ Het is de manier waarop het lichaam gemarkeerd werd door de betekenaar, met name “de herhaling van de *Eén* als herdenking van de onvergetelijke irruptie van genot. Het subject geraakt aldus verbonden met een cyclus van herhalingen waarvan de momenten zich niet optellen, waarvan de ervaringen hem niets bijbrengen.”⁵ Het subject is verbonden aan een systeem dat zich aan niets koppelt, maar dat desondanks toch koppelt.

Via Joyce ontdekt Lacan het paradigma van het *sinthoom* in de kliniek van de psychose. Echter, elk symptoom bevat een genot dat niet door het fantasma wordt geresorbeerd en gereguleerd. De traversering van het fantasma ontbloot de wortel van het symptoom, wat het subject rest is dit punt van reële buiten het kader, buiten de

¹ Deze tekst is verschenen in *Scilicet “Tout le monde est fou”*, een publicatie van de Association Mondiale de Psychanalyse ter voorbereiding van het XIVde congres van de AMP met diezelfde titel, dat plaatsvond van 22 tot 25 februari 2024. (2023). Collection rue Huysmans, 68-69. Vertaling Miet De Muynck en Christel Van den Eeden.

² Analytica met Praktijk (AP), lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*, de *New Lacanian School* (NLS) en de *World Association of Psychoanalysis* (WAP), christel_vandeneeden@yahoo.com

³ Miller, J.-A. (2011). Progrès en psychanalyse assez lents. *La Cause freudienne* 78, 194.

⁴ Lacan, J. (2001). Joyce le Symptôme. *Autres écrits*, Paris, Seuil, 569.

⁵ Miller, J.-A. (2021). L'Un est lettre. *La Cause du désir* 107, 34.

normen, dat itereert als een acefale verslaving, wars-van-zin. Die verslaving is “de wortel van het symptoom dat bestaat uit de onblusbare re-iteratie van dezelfde Eén”.⁶

Die re-iteratie is er altijd geweest, onmogelijk om zich ervan te ontdoen of ze te negativeren. Het sinthoorn als lichaamsevenement installeert zich permanent, *ordent het leven van een subject*⁷ en “verschijnt als de ware oorzaak van de psychische realiteit”.⁸ Dit is toch zeer opmerkelijk: het lichaamsevenement, het spoor nagelaten door de inslag van de taal op het lichaam, veroorzaakt onze psychische realiteit, de wijze waarop we de wereld en onszelf beleven! Dit spoor van genot fixeert zich, verknoopt ons “systeem” en bepaalt onze structuur.

Die verknoping toont zich altijd als een bricolage, ineen geknutseld om zo een “systeem” te kunnen vormen. Een knoop met drie ringen kan borromeïsch zijn en een geheel vormen, daarom is het nog geen systeem⁹: “De ideale oplossing zou de verknoping met drie zijn [...]. Maar die ideale oplossing bestaat niet, er is altijd iets dat mislukt, er is altijd een gat.”¹⁰ Bij het sprekend wezen is de verknoping nooit perfect borromeïsch, en om consistentie te geven aan de psychische realiteit is een vierde element nodig om de verknoping van reële, symbolische en imaginaire voldoende stabiel te maken.

Dat vierde element, dat zorgt dat de knoop bijeenhoudt, bepaalt de structuur van het subject. Het gaat dus om een logisch, inauguraal moment dat de psychische realiteit fixeert, dat de structuur vastlegt: “het sinthoorn is dat vierde element dat de andere drie verknoopt [...]. Het is datgene dat de structuur bijeenhoudt.”¹¹ “Of dat nu de Naam-van-de-Vader van de traditie is of welke andere uitvinding ook [...]. Wat van belang

is in dit tijdperk van de Ander zonder Ander, is de functie van verknoping, of die nu borromeïsch is of niet”.¹²

We zijn allemaal *getroumatiseerd*, eenieder moet iets uitvinden om het hoofd te bieden aan het gat, om te antwoorden op de leegte.¹³ We hebben allemaal ons eigen systeem.

6 Miller, J.-A. (2011). Lire un symptôme. *Mental* 26, 58. Vertaald in *via LACAN* 7, 66.

7 Cf. Miller, J.-A., in Miller, J.-A. & al. (2002). Conversation sur les embrouilles du corps. *Ornicar* ? 50, 235.

8 Miller, J.-A. (2020). L'être, c'est le désir. *Quarto* 125, 14.

9 Cf. Miller, J.-A. (2002). Pièces détachées. *La Cause freudienne* 60, 168.

10 Avdelidi, D. (2016). *La Psychose ordinaire. La forclusion du Nom-du-Père dans le dernier enseignement de Lacan*, Rennes, PUR, 162.

11 *Ibid.*, 165.

12 *Ibid.*, 296.

13 Cf. Biagi-Chai, F. (2011). Sinthome ou suppléance comme réponses au vide. Beschikbaar op de website van de Université populaire Jacques Lacan.

***SCHAAMTE EN
DE BLIK IN DE
HEDENDAAGSE
KLINIEK,
MAATSCHAPPIJ EN
KUNSTEN***

WAT IS ER VAN DE SCHAAMTE VANDAAG EN MORGEN? ¹

¹ Lezing op het Theoretisch Seminarie van het PPaK op 22 maart 2023, in de cyclus "Angst en ongeluk vandaag en morgen". Verkorte versie van deze tekst voor het Atelier Lacaniaanse Kliniek "Schaamte en de blik in de hedendaagse kliniek, maatschappij en kunsten" op donderdag 14 maart 2024 te Gent, georganiseerd door de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*.

² Analyticus lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*, de *New Lacanian School* en de *World Association of Psychoanalysis*. Lesgever aan het PPaK-Gent. luc.vdvennet@gmail.com

Hoezo, er is geen schaamte meer?

Ik ontving een aantal jaren geleden, ongeveer gelijktijdig, twee analysanten die consulteerden omwille van een gelijklopende traumatische ervaring, weliswaar vanuit een heel verschillende positie. De ene analysant, een jongeman halfweg de twintig, ging gebukt onder een extreme remming die nog weinig leven toeliet. Hij was een intelligente man maar zijn studies botsten op de ene mislukking na de andere. Zijn sociaal leven was gereduceerd tot enkele vrienden waarmee hij sporadisch en meestal tegen zijn zin afsprak. Op liefdesvlak kwam hij tot geen initiatief ondanks het feit dat een jongedame, die hem niet onverschillig liet, weinig verholene avances maakte. Het heeft een lange tijd gevegd vooraleer hij met ontielig veel schaamte een gebeurtenis durfde te bekennen die zeker verband hield met zijn remming. Nadat een partner, die hem meermaals ten aanzien van zijn vrienden had vernederd, hem liet vallen, kon hij zijn woede niet beheersen. Hij stuurde een compromitterende foto van haar door naar enkele vrienden in de klas. Die vonden het nodig om de foto aan de hele klas door te sturen, waardoor hij in een mum van tijd over de hele school verspreid raakte. De jongeman kon door de grond zakken van schaamte dat hij zich tot iets dergelijks had verlaagd. Schaamte die des te ondraaglijker werd wanneer hij de ravage bemerkte die dat bij de jongedame in kwestie teweegbracht.

De tweede analysante, een jonge vrouw rond de twintig, had zich volledig op haar kamer geïsoleerd. Een gelegheidspartner had een seksueel onthullende foto van haar gemaakt en in de ruime studentengroep rondgestuurd. Zij was om te sterven van schaamte en durfde zich nergens nog te vertonen omdat ze zich overal en altijd bekeken voelde. Het leek of er voor haar nergens nog een schuilplaats was waar ze zich aan die beschamende blikken kon onttrekken. Ze was er erg aan toe.

Dit soort gebeurtenissen zijn jullie in deze hypermoderne tijd zeker niet onbekend. Het zal dan ook niet vreemd klinken als ik zeg dat ik erg verwonderd opkeek toen een Franstalige collega, in het kader van een lezingencyclus van de *Kring voor psychoanalyse van de NLS* met het onderwerp "Hoe alledaags is neurose

vandaag?”, hier in Gent een lezing kwam geven³ waarin hij verwees naar een passage uit *Seminarie XVII, L'Envers de la psychanalyse*, waarin Lacan de uitspraak doet: “Er is geen schaamte meer.” Hoezo, dacht ik, er is geen schaamte meer? Dat is nu niet meteen mijn alledaagse klinische ervaring. Ik besloot toen om mij in die materie van de schaamte te verdiepen. De geciteerde passages van Lacan en de context waarin die werden uitgesproken waren mij onvoldoende gekend. Ik wou wel beter vatten wat Lacan hierover te zeggen had. Ondertussen zijn er zeven jaren verstreken en maak ik pas nu van deze cyclus over het hedendaagse onbehagen gebruik om er werk van te maken.

De voorbije jaren namen mijn verwondering niet weg. In deze hypermoderne internettijden berichten media geregeld over dergelijke ervaringen met een soms zelfs fatale, suïcidale afloop. Britse lerares pleegt zelfmoord na het ontdekken van haar naaktfoto's op internet. Nederlandse jongen van 14 springt van het dak nadat hij een naaktfoto van zichzelf zag verschijnen op internet. Niemand lijkt daarbij gespaard te blijven, zo getuigt de recente emotionele oproep van kroonprinses Amalia uit Nederland om te stoppen met de beschamende berichten over haar zwaarlijvigheid die haar achtervolgen. Kroonprinses slachtoffer van “bodyshaming”, berichtten de media.⁴ Het lijkt wel of er in deze tijden eerder een schaamte-opbod dan wel een gebrek aan schaamte is. Sinds in 2017 het woord vliedschaamte vanuit Zweden kwam overgevlogen lijkt er geen rem meer op te zitten. Vliedschaamte, stookschaamte, sproeischaamte, reisschaamte, vleesschaamte... We schamen ons te pletter, zo bloklettert *De Standaard* op 5 januari '23, met als toevoeging dat het achtervoegsel -schaamte in 2019 genomineerd werd als woord

van het jaar door het *Genootschap Onze Taal*.⁵ Die opstoot van schaamtegevoelens zou een tussenstap zijn op weg naar een betere wereld. Covid zou hier niet vreemd aan zijn. Covid die trouwens aan het steeds verder aanzwellende lijstje de hoestschaamte heeft toegevoegd. Tenslotte stelt zich de vraag hoe we de tsunami aan schaamtevolle verontschuldigheden van de voorbije decennia dienen te kaderen. Paus Johannes Paulus II was daar voorloper en kampioen in. Beschaamde spijtbetuigingen aan de slachtoffers van seksueel misbruik, voor de Inquisitie, voor de kruistochten, voor de godsdienstoorlogen, voor de steun aan dictaturen en omwille van de beschamende rechtszaak tegen Galileo Galilei in de XVII eeuw. De Canadese premier Trudeau drukt zijn verontschuldigheden uit ten aanzien van de Indianen en de Inuit, Koning Philip struikelt over spijt of excuses in Congo. Het lijkt wel of heel de wereld zich de voorbije decennia schaamt over al wat in het verleden is gebeurd. Schaamte-opbod dus versus “er is geen schaamte meer”, laat ons proberen er met Lacan een beetje wegwijz in te worden.

Het schaamtemoment en de rol van de blik

Een analysante consulteert me omdat ze lijdt onder een erytofobie die haar in veel zaken in haar dagelijks leven afremt. De schrik rood te zullen worden belemmert haar bijvoorbeeld om op werkvergaderingen het woord te nemen. Een schaamte overvalt haar, waardoor ze zwijgt en als het ware onzichtbaar op de achtergrond verdwijnt. Zeer vlug brengt ze in de kuur een infantiele herinnering ter sprake waarbij ze op een avond haar bed verlaat om door de op een kier staande deur haar ouders te bespieden tijdens hun seksuele activiteiten. Een onverwacht gebaar van de vader verrast haar en ze voelt zich betrapt. Volledig versteend verdwijnt ze achter de deur en houdt zich voor dood, bang het allerminste gerucht te maken. Ze interpreteert de erytofobie als spoor van deze beschamende ervaring die haar lichaam blijvend heeft gemarkeerd.

3 Caroz, G. (2016). *Neurose zonder Vader*. Lezing gegeven op 19 maart 2016 binnen de cyclus “Hoe alledaags is neurose vandaag?” Een terugblik op deze lezing door Geert Hoornaert kan men vinden *Kring Online* 1, 26-27.

4 El Bakkali, L. (2023, 10 februari). Nederlandse prinses Amalia reageert op bedreigingen en zware beveiliging: “Ik heb het nog steeds heel moeilijk”. *VRT NWS*. <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/02/10/nederlandse-prinses-amalia-reageert-op-bedeigingen/>

5 Van de Velde, L. (2023, 3 januari). Moet er nog schaamte zijn? *De Standaard*. https://www.standaard.be/cnt/dmf20230103_95769044

Dit vignet omvat alle ingrediënten van het schaamtemoment zoals Lacan dat analyseert naar aanleiding van een passage uit het werk van Sartre. Een eerste keer in *Seminarie I, Les écrits techniques de Freud*. Tien jaar later komt hij er een tweede keer op terug in *Seminarie XI, Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*. Ik spreek hier expliciet over een ‘schaamtemoment’ omdat mijn gehele interventie gebaseerd zal zijn op het onderscheid tussen een ‘schaamtemoment’ en een ‘permanente structurele schaamte’ die co-existeert met het ontstaan van het spreekwezen zelf. Bij het schaamtemoment zal de klemtoon op de blik liggen, bij de structurele schaamte van het spreekwezen zal het accent op de betekenaar komen te liggen. Maar eerst dus het schaamtemoment.

In *Seminarie I* is Lacan vol lof over Sartre. De passage in *L'Être et le néant*⁶ over het fundamentele fenomeen van de blik is een beschrijving waarin hij met veel talent en brio iets overtuigend raakt. Met een grote finesse legt hij de juiste accenten, zegt Lacan. Zo bijvoorbeeld in het onderscheid dat hij maakt tussen de blik en de ogen als visueel orgaan. Men kan zich bekeken voelen door iemand van wie men de ogen en zelfs de verschijning niet ziet. Het volstaat dat iets de mogelijke aanwezigheid van een ander aanwijst of oproept. Een obscuur raam bijvoorbeeld, waarvan men redenen heeft te geloven dat er iemand achter schuilt, is al een blik. Van zodra die blik bestaat, voel ik mezelf een object worden voor de blik van de ander. Lacan geeft iedereen de raad die passage bij Sartre te gaan lezen omdat “heel de fenomenologie van de schaamte, veroorzaakt door de blik”⁷, er op een bewonderenswaardige manier beschreven wordt. De schaamte wordt opgewekt wanneer ik door de blik van de ander word verrast, een blik die me tot object reduceert. Ziedaar een eerste formulering van de schaamte die Lacan aan Sartre ontleent.

6 Sartre, J.-P. (1976). *L'Être et le néant*. Paris, Gallimard, 297-298.

7 Lacan, J. (1975 [1953-1954]). *Le Séminaire, Livre I, Les écrits techniques de Freud*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 240-241.

Tien jaar later, in *Seminarie XI*, herhaalt hij dat het om een briljante passage gaat, maar met de fenomenologische analyse van Sartre is hij het niet meer eens.⁸ Zijn lectuur zal verschillen op het punt van de lokalisatie en de aard van de blik. Hij citeert hier nu wel de (autobiografische) anekdote waarop Sartre zijn beschrijving van de blik baseert. Sartre heeft het over een moment waarop hij, terwijl hij door het sleutelgat staat te gluren door de blik van de ander plots wordt verrast en tot schaamte herleid. Opnieuw is Lacan het eens met Sartre dat de blik hier niet te herleiden is tot een paar ogen die zien. De blik van de ander die Sartre verrast in de scène is hier het geluid van stappen in de gang. Dat kan bijvoorbeeld in andere omstandigheden evengoed het gekraak van takjes zijn in het struikgewas. We zouden die lijst eindeloos kunnen aanvullen. Een beweging van het gordijn, een schaduw, een glinstering, een reflectie enz. Maar verder is hij het met Sartre niet meer eens. De blik van de ander die me verrast getuigt wel degelijk van de aanwezigheid van de ander, maar dat is niet, zoals bij Sartre, te lezen als een intersubjectiviteit, in een verhouding van subject tot subject, aldus Lacan. Het gaat om een blik door het subject “ingebeeld in het veld van de Ander”. Waarmee men de Ander doet bestaan en consistentie geeft, zouden wij eraan toevoegen. Lacan zal de blik inderdaad toevoegen aan de lijst van objecten, zoals het orale object en het anale object, die structureel verloren objecten zijn waarvan het subject is gesepareerd en die in de Ander worden getransponeerd.

Lacan maakt een tweede bedenking. Op welk moment – niet om het even welk! – wordt het subject precies betraapt en wat is dat subject, om welk subject gaat het dan? Waarop Lacan antwoordt: het subject wordt betraapt op een moment van gluren door een sleutelgat, als “sujet se soutenant dans une fonction de désir”. Een subject in een verlangende positie, een verlangen dat altijd onaangepast is en voor het subject normaal verborgen blijft. Het subject, helemaal opgaand in een verlangen te kijken,

8 Lacan, J. (1973 [1964]). *Le Séminaire, Livre XI, Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 78-80.

wordt verrast en als het ware zelf schaamtevol bekeken door een verlangen dat hem onbekend was.

Dat verlangen wordt door een object veroorzaakt. De verdere ontwikkelingen die Lacan in dit seminarie maakt, omtrent het object en in het bijzonder omtrent de drift, laten toe dit nog scherper te formuleren. Zoals gezegd situeert Lacan de blik in de reeks van objecten waarvan het subject gescheiden is en die in de Ander worden gesitueerd. Deze topologie is dit jaar al meermaals ter sprake gekomen. Waar situeert zich het object, in het subject of in de Ander, binnen of buiten, is het object intiem of extiem? Het is de topologie van de Moebiusband hebben we voorheen in onze cyclus gezegd. Het meest intieme is meteen ook het meest extieme. Enkele hoofdstukken verder zal Lacan in *Seminarie XI* het traject van de drift uittekenen als een traject van komen en gaan, een traject dat rond het object draait om zich te bevredigen. Het verloren object wordt in de Ander gesitueerd, de drift vertrekt vanuit het subject, vanuit een erogene boord en draait rond dat object in de Ander om op het subject terug te komen en zich alzo te bevredigen.

Toegepast nu op het gluren in de anekdote van Sartre. In het gluren is het subject zelf één en al blik, een blik die in de schaamte van het verrast worden, via de blik van de Ander dus op het subject terugkomt. Het subject wordt verrast door wat voor hemzelf verborgen bleef, namelijk zelf object te zijn. De Ander verrast het subject als verborgen blik. Want in de schaamte ontsluit zich iets dat voor het subject zelf verborgen bleef, met name dat het een subject van de drift is en driftmatig geniet zonder het te weten. Het is de reductie van het subject tot wat het is, niet meer subject van een betekenaar maar subject van genot, een subject dat gereduceerd wordt tot een object.

Laat ons als besluit van dit onderdeel en als inleiding op wat komt nog eens de twee belangrijke assen hernemen van wat Lacan hier, op basis van zijn lectuur van Sartre, als de essentie van de schaamte aanhaalt: de schaamte welt op in de plotse ontmoeting met de blik van de Ander die het subject reduceert tot object.

De ene as is dus die van het subject dat wordt gereduceerd, een subject dat verdwijnt. Klinisch, fenomenologisch zal men dit in getuigenissen van analysanten onder één of andere vorm telkens duidelijk terugvinden. Het subject weet niet meer wat met zich aan te vangen, waar zich te verbergen. Ik verwijs naar mijn klinisch vignet van daarnet waarin die vrouw getuigt hoe ze verdween achter de deur en zich voor dood hield. In de kliniek hoort men hierover een reeks geijkte termen: ik had kunnen door de grond zakken van schaamte, ik wist niet langer meer waar me nog te verbergen, ik had me liefst tot een klein bolletje willen oprollen om onzichtbaar te worden, ik had kunnen onder de tafel kruipen van schaamte, ik wou dat ik me onzichtbaar had kunnen maken, liefst van al was ik op dat moment van de aardbol verdwenen, het was om te sterven van schaamte. Schaamte heeft dus een mortificerend effect op het subject. We komen daar straks op terug als we het zullen hebben over het subject als tekort-aan-zijn, of een aan-de-dood-beloofd-wezen.

Naast de schaamte die mortificeert laat diezelfde schaamte een teveel opduiken. In het ontvlammen of in de vuurzee [*conflagration*]⁹ van de schaamte wordt het verloren object, via de introductie van een Ander, plots teruggevonden, zegt Lacan in *Seminarie XI*. De Ander verrast het subject als object, wat voor het subject voordien verborgen bleef. De schaamte heeft dus niet alleen een verhouding tot een tekort-aan-zijn maar openbaart ook een teveel, een genietend lichaam, een reële.¹⁰ Er wordt plots iets ontsluit wat doorgaans gemaskeerd blijft. Een beeld wordt doorboord en laat zien wat het subject is achter het beeld, niets anders dan een object¹¹ dat in zijn meest beschamende extimiteit wordt onthuld. Er komt als het ware een vreemde vlek

9 *Ibid.*, 166.

10 Borie, J. (2020). *La honte, un affect social*. Geraadpleegd op 25 mei 2024, via https://www.sectioncliniquelyon.fr/wafx_res/Files/Billet%20n°2%20protégé.pdf

11 De Georges, C. (2016). *Regard et honte*. Geraadpleegd op 25 mei 2024, via

https://www.lacan-universite.fr/wp-content/uploads/2016/10/3_-CDG.pdf

op het narcistische beeld waarachter het subject zich normaliter verschuilt. Mijn analysante verwoordt het zeer fijn als ze zegt dat de roodheid, waarvoor ze consulteert, te lezen valt als een soort merkteken op het lichaam dat niet meer kan verborgen worden. Als een vlek in het mooie beeld. We herinneren eraan, hoe we in een vroegere tekst al beschreven dat tatoeages oorspronkelijk als een beschamend merkteken werden aangebracht dat onmiddellijk toeliet slaven te herkennen. De Jodenster was een gelijksoortig merkteken dat door iedereen werd gezien en de joden tot een beschamend object reduceerde.

Tot zover dit onderdeel over het 'schaamtemoment' als effect van een plotse, onverwachte ontmoeting met een blik die een beschamende intimiteit onthult.

De twee genoemde assen laten nu een overstap naar een structurele schaamte toe.

De structurele schaamte van het spreekwezen

Bij de aanvang van deze cyclus bespraken we *Het onbehagen in de cultuur* van Freud. Terloops werd toen verwezen naar de voetnoot in hoofdstuk IV waar Freud¹² de hypothese formuleert dat de menselijke cultuur aanvangt op het moment dat de mens beslist rechtop te gaan lopen. Op hetzelfde moment, aldus Freud, ontstaat ook het schaamtegevoel. Freud formuleert dus een co-existentie tussen het begin van het menselijk cultuurproces en het ontstaan van de schaamte. Hij vervoegt hiermee een Bijbelse stelling. In den beginne was er het woord EN de schaamte zouden we kunnen zeggen. Het boek *Genesis* verhaalt dat Adam en Eva in het paradijs beiden naakt waren maar dat ze zich niet schaamden. Het is pas na het begaan van de zonde dat ze opmerkten dat ze naakt waren en zich schaamden. Ze bonden vijgenbladen voor om zich een schaamtegordel te maken. Vanaf dan probeerden ze zich voor de blik van God achter de struiken te verbergen. God zocht hen in de tuin en riep: "Waar zijt ge?" Ook hier is er een co-existentie tussen de

fout, de erfzonde waarmee alles begint en het ontstaan van de schaamte.

Lacan schrijft zich in deze traditie in en formuleert op zijn beurt een co-existentie tussen het ontstaan van het spreekwezen en het opduiken van de schaamte. Wanneer hij in *Seminarie XVII, L'Envers de la psychanalyse*, op de schaamte terugkomt introduceert hij hiervoor een neologisme: "hontologie". Dit neologisme schrijft de co-existentie van de schaamte [*honte*] en de ontologie. De schaamte produceert een "hontologie", zo stelt hij, eraan toevoegend dat dit voor de psychoanalyse de enig mogelijke correcte schrijfwijze is van een ontologie: "orthographi e enfin correctement."¹³ Overheen de plotse en contingente schaamtemomenten wijst de schaamte dus een structureel punt aan. Ze zegt iets over de ontologie van het subject: er is een inaugurale ontologische schaamte.

Waarom is "hontologie" voor de psychoanalyse de enig mogelijke correcte schrijfwijze? Omdat er voor het onbewuste geen ontologie is. Lacan bekritiseert de ontologie. Inauguraal voor het menselijk subject is zijn intrede in de taal. Wat de mens constitueert is de betekenaar. Het subject, getekend door de betekenaar is een verdeeld subject dat zijn zijn verliest. Het subject is nog slechts effect van de betekenaar waarvan het 'zijn' voorgoed verbannen is. Volgens de logica van de betekenaar als moord op het ding is het subject, geslagen door de betekenaar, een dood subject, een leeg subject, een vacuüm, een *tekort-aan-zijn* [*manque- -être*]. Het subject is een aan-de-dood-beloofd-wezen [* tre pour la mort*]. De kloof die de betekenaar slaat, het zijnstekort dat hierdoor ontstaat, is onoverbrugbaar, zal nooit opgevuld kunnen worden.

Waarom is "hontologie" 'uiteindelijk' [*enfin*] juist geschreven? Omdat voor de psychoanalyse de enige mogelijke ontologie diegene is die het Reële insluit. Stond in het klassieke onderwijs van Lacan nog de idee voorop van een suprematie van het symbolische met zijn mortificerend effect, dan stond in zijn verdere oeuvre de vraag centraal naar de verhouding tussen de taal en

12 Freud, S. (2006 [1929]). *Het onbehagen in de cultuur*. *Werken* 9, Amsterdam, Boom, 492.

13 Lacan, J. (1991 [1969-1970]). *Le Séminaire, livre XVII, L'envers de la psychanalyse*. Texte établi par J.-A. Miller. Paris, Seuil, 209.

wat eraan ontsnapt. Het aan-de-dood-beloofd-wezen is immers niet zonder rest van leven. De talige operatie laat een rest die gaandeweg verschillende invullingen zal krijgen, als object *a*, als genot, als lichaam, als leven, als reële, als genietende substantie. In zijn laatste onderwijs zal hij zelfs tot een geheel andere stelling over de impact van de taal komen. Daar zal hij zeggen dat de inslag van de betekenaar op het lichaam een spoor van genot achterlaat dat onuitwisbaar is. De betekenaar wordt dus niet meer gezien als constitutief voor het verdeelde subject maar als constitutief voor het spreekwezen dat geaffecteerd is door een genot dat niet gesymboliseerd geraakt. De enige mogelijke psychoanalytische ontologie is diegene die dat genot insluit. Het is de schaamte die toelaat dat reële genot in te voegen in de ontologie.¹⁴ Die “enfin” is dus eigenlijk een opmerking aan zijn eigen adres. Het was wachten op het genot en het reële om de psychoanalytisch juiste “hontologie” te kunnen schrijven.

Inauguraal voor het spreekwezen is de betekenaar die op tweeërlei wijze verdeelt.¹⁵ Enerzijds is er het subject als effect van de betekenaar, subject dat niet een zijn maar een tekort-aan-zijn is. Anderzijds is er een genotsrest die niet gesymboliseerd raakt. Het spreekwezen heeft een lichaam dat met een reël genot is geaffecteerd en aan elk weten ontsnapt. Hiermee gaat een inaugurale schaamte gepaard wat Lacan als schaamte van te leven [*honte de vivre*]¹⁶ benoemt. Op dit punt maakt Miller ons attent op het onderscheid tussen schuld en schaamte. De schuld is gekoppeld aan het verlangen en een overtreding, een schuldig verlangen. De schaamte daarentegen is gekoppeld aan een structureel genot en houdt geen verband met een overtreding.¹⁷

De articulatie tussen schaamtemoment en structurele schaamte

Schaamte is dus een effect van de structuur van het spreekwezen. Met die schaamte moet

het spreekwezen door het leven gaan. We zijn in deze cyclus dus niet meteen bringers van een blijde boodschap. We stelden reeds dat er een onbhagen is dat onoplosbaar is, dat te maken heeft met een tekort dat niet in te vullen is. We voegden eraan toe dat het spreekwezen nooit van zijn angst afgeraakt en nu schepen we het dus met een blijvende schaamte van te leven op.

Hoe nu echter deze ‘structurele schaamte’ articuleren aan het ‘schaamtemoment’? Schaamtemomenten zijn momenten waarop een schaamte tot uiting komt die er al was. Ze zijn een echo van de “hontologie” van het spreekwezen die altijd klaarstaat het subject te verrassen. Maar wanneer dan? Lacan is heel precies: op het moment van een mislukking van de betekenaar, het moment waarop het visitekaartje, dat wil zeggen de meesterbetekenaar die een subject representeert, wordt verscheurd.¹⁸ Lacan maakt een verwijzing naar de figuur van Vatel die dat verheldert. Een verwijzing die J.-A. Miller in zijn *Note sur la honte*¹⁹ uitvoerig becommentarieert. François Vatel, in de gelijknamige film prachtig vertolkt door Gérard Depardieu, was een hofmeester die in de XVII^{de} eeuw, in dienst van de prins Condé de opdracht kreeg een groots feest in het kasteel van Chantilly te organiseren. Op dat feest was Lodewijk XIV met heel zijn gevolg uitgenodigd voor een driedaags banket. Vatel is gekend als excellente ceremoniemeester en is dagenlang in de weer zonder slaap. Maar helaas loopt één en ander scheef. Er komt meer volk dan verwacht en dus is er niet genoeg vlees. Bij een theateropvoering sneuvelt één van zijn medewerkers en uiteindelijk komt de bestelde vracht vis niet toe ten gevolge van het noodweer. Zijn visitekaartje als ceremoniemeester wordt verscheurd en hij pleegt zelfmoord. Op het moment dat hij zich met de degen doorboort rollen de karren met vis net het kasteel binnen... Vatel sterft letterlijk van schaamte [*mourir de honte*] als zijn eer [*honneur*], geïncarneerd in het visitekaartje van excellente hofmeester, de meesterbetekenaar die hem representeert, wordt geraakt en verscheurd.

Eergevoel, ziedaar de tegenhanger van de schaamte, aldus Miller.²⁰ Structureel is er

14 Bernard, D. (2019). *Lacan et la honte. De la honte à l'hontologie*. Paris, Éditions Nouvelles du Champ lacanien, 108.

15 Caroz, G. (2016). *O.c.*

16 Lacan, J. (1991 [1969-1970]). *O.c.*, 220.

17 Miller, J.-A. (2003). *Note sur la honte. La Cause freudienne* 54, Navarin, Paris, 8.

18 Lacan, J. (1991 [1969-1970]). *O.c.*, 220.

19 Miller, J.-A. (2003). *O.c.*, 11.

20 *Ibid.*, 12.

eerst de schaamte. Het eergevoel, de fierheid enz. komen achteraf de schaamte verdrijven en terugduwen door het subject te bekleden met een meesterbetekenaar die het een waardigheid verlenen. Enerzijds omdat de meesterbetekenaar het subject markeert (S_1) met een singulariteit die het onderscheidt. De contingente meesterbetekenaars die een subject markeren, hoe onbeduidend en nietig het ook is, vormen een huismerk en geven het subject een aparte plaats waaraan het een waardigheid ontleent. Anderzijds is het via de inschrijving als S_1 dat het subject kan inhaken op een discours dat een weten insluit ($S_1 \rightarrow S_2$) dat aan de wereld een orde toekent en aan een subject een plaats toekent – de plaats van hofmeester bijvoorbeeld – met de bijhorende voorschriften waaraan het zich te houden heeft. Zo lees ik het citaat van Lacan wanneer hij stelt dat de schaamte het gat is waaruit de meesterbetekenaar opwelt [*le trou d'où jaillit le signifiant-maître*].²¹ De structurele schaamte gekoppeld aan een initieel reëel genot, vormt een gat dat aan het symbolische blijft ontsnappen, maar wel betekenaars en een discours laat opwellen dat poogt dat reële te omcirkelen, te vatten.

Conclusie: wanneer de meesterbetekenaars – uw identificaties – waarmee ge uw ‘structurele’ schaamte bedekt, geraakt worden, dan zult ge doorgaans niet letterlijk sterven van schaamte zoals Vatel – iets wat vermoedelijk enkel in de melancholie aan de orde is – maar is er een moment waarop uw schaamte komt bloot te liggen. Hiermee koppelen we dus blik en betekenaar. De blik, die het subject beschamend tot object reduceert, verschijnt als de betekenaar wordt verscheurd.²²

Een nieuwe geperverteerde meester

Waarom komt Lacan in dit seminarie op de schaamte terug? Dit seminarie situeert zich kort na de culturele mei-revolutie van '68. Lacan geeft commentaar op dat maatschappelijk evenement. Een halfjaar voor het laatste hoofdstuk van het seminarie waarin hij de schaamte te berde brengt, heeft hij een ontmoeting gehad met studenten

aan de universiteit in Vincennes die aan de protestbeweging hadden deelgenomen. Een niet zo goede ontmoeting met een onbeschaamd publiek waarbij een hond rondloopt in de zaal, een ander zich begint uit te kleden, nog een ander hem toesnauwt dat hij beter een beetje meer behept zou zijn met het verlangen zijn mond te houden, dat hij niet moet komen spotten en niet moet denken de enige paranoïcus in de zaal te zijn. Je kan een weergave van deze ontmoeting lezen in een bijvoegsel van het seminarie onder de titel *Analyticon*.²³

Wanneer Lacan de stelling poneert dat er geen schaamte meer is, dan heeft de ontmoeting met de onbeschaamde studenten daar zeker mee te maken, maar zijn commentaar gaat overheen die loutere anekdotiek. Hij ondervraagt veeleer de effecten van het verval van het klassieke Meesterdiscours dat in die tijd plaats maakt voor wat hij een nieuwe geperverteerde Meester noemt. Het kapitalistisch discours als nieuwe vorm van meesterdiscours komt het oude meesterdiscours uit zijn plaats ontzetten. De vraag die Lacan stelt is welke effecten dit heeft voor de schaamte. Zijn stelling, die hij aan de studenten poogt over te brengen is eigenlijk dubbel. Eén: in dat nieuwe geperverteerde meesterdiscours is er geen plaats meer voor de schaamte. Twee: dat discours produceert een gepeperde schaamte van te leven. Geen schaamte meer wel dus een buitensporige schaamte. “Een schaamte te leven, moeilijk om door te slikken”²⁴ [*la vie comme honte à boire*]. Om die ogenschijnlijk tegenstrijdige stellingen te verhelderen zal ik een opdeling maken tussen blik en betekenaar, een opsplitsing die ik in mijn betoog dus blijf volgen. Wat is er van de blik en de schaamte enerzijds en van de betekenaar en de schaamte anderzijds in dit nieuwe discours?

Zie ze eens genieten

“Zie ze eens genieten” adresseert Lacan zich aan de studenten. Overheen hun schaamteloos gedrag laat hij hiermee horen dat in het nieuwe discours de blik geenszins nog dezelfde functie

21 Lacan, J. (1991 [1969-1970]). O.c., 218.

22 Termini, M. (2019). Cinq pas dans la clinique de la honte, *Mental* 40, 188.

23 Lacan, J. (1991 [1969-1970]). *Analyticon*, in : *Le Séminaire, Livre XVII, L'envers de la psychanalyse*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Éditions du Seuil, 227-240.

24 Lacan, J. (1991 [1969-1970]). O.c., 210.

heeft. Waar in het Meesterdiscours de blik de schaamte opwekt en daarmee het genot limiteert, daar is in het kapitalistisch discours de blik van de Ander een blik geworden die geniet. In het kapitalistisch discours wordt onder de noemer van de vrijheid, het verbod op genieten opgegeven. Genieten is nu een imperatief geworden.²⁵ De wereld lijkt een wereld van het spektakel geworden. Het is het tijdperk van de “reality shows”, *Big Brother* bij ons, *Loft* in Frankrijk, waar men zowat alles schaamteloos te zien geeft. De blik van de Ander is ontdaan van zijn capaciteit om schaamte op te wekken. Integendeel, het is geen blik meer die de schaamte schraagt maar het is een blik geworden die genietend toekijkt op het genotsspektakel. “Zie ze eens genieten” slaat dus op de beiden: diegene die voluit genieten en diegene die toeschouwen en daarvan genieten.²⁶ Er is dus inderdaad geen schaamte meer.

Maar die schaamteloosheid zal leiden tot een nog veel ergere gepeperde ‘schaamte van te leven’ die hierdoor wordt geproduceerd. Hoe dit te begrijpen? Lacan maakt een subtiele verwijzing. “Zie ze eens genieten”, zegt hij, eraan toevoegend: “jullie spelen de rol van de heloten in dit regime” [*vous jouez la fonction des ilotes de ce régime*].²⁷ Wie zijn die fameuze Heloten? Zij waren de oorspronkelijke bewoners van het gebied rond Sparta en werden door Sparta verslagen en tot slaaf gemaakt. Zij werden door de Spartanen geminacht, mishandeld en gebruikt om op het veld te werken zodat de Spartanen zelf zich op militaire zaken konden toeleggen. Zij werden ook als objecten ingezet voor de militaire opvoeding. Zo mochten soldaten in opleiding Heloten vermoorden, soms ook gewoon voor de grap. Of ze werden dronken gevoerd met onversneden wijn om dan als schouwspel opgevoerd te worden voor de blik van jonge Spartanen, om hen ‘opvoedkundig’ te laten zien wat de gevolgen van de producten waren. Deze subtiele verwijzing maakt duidelijk waar Lacan de studenten wil voor wakker maken. In hun illusie de meester verworpen te hebben en schaamteloos te kunnen genieten

van de objecten die het kapitalistisch discours hen ter beschikking stelt, zien ze niet dat ze zoals de Heloten tot beschamende objecten zijn verworpen die in de greep van een nieuwe meester worden opgevoerd.

Dit is de commentaar van Lacan in 1970. Wat is er ondertussen van de blik en de schaamte geworden vijftig jaar later? In deze hedendaagse hypermoderne tijden is de blik die van het internet geworden. Hier heerst ook een ongelimiteerde schaamteloosheid. Met één enkele klik heeft men alle mogelijke pornosites met alle mogelijke perversies ter beschikking. Bovendien kan iedereen nu zelf alles zonder schaamte etaleren. Internet is de nieuwe publieke ruimte geworden waarop men alles vrij kan presenteren. “Zie ze eens genieten” is zeer actueel. Op allerlei media presenteert men aan de Ander een beeld, een ideaalbeeld met alle hebbedingetjes van dienst, alle *happy life* omstandigheden, alle bevrediging schenkende evenementen waar men aan deelneemt. De promotie van het *selfmade selfie-ik* dekt de intieme verdeeldheid, de castratie en het reële, het onmogelijke af. Maar die narcistische onbeschaamde verwaandheid heeft een keerzijde die voert tot een nieuwe gepeperde schaamte, zoals Lacan dat formuleerde. Daar waar de blik – die schaamte opwekt (en dus het genot limiteert) – verworpen lijkt, keert deze toch onder allerlei vormen in het reële terug. Waar men ongeremd zijn opinie mag posten riskeert men uiteraard ook zelf onderwerp van een beschamende opinie te worden. Menig handelaar gaat bijvoorbeeld gebukt onder een beschamende post die zijn handelszaak onuitwisbaar in diskrediet brengt. Er is altijd het risico in min of meer beschamende momenten gefilmd te worden en dat beeld de dag nadien of het moment zelf tot plezier van menigeen op het internet te zien circuleren. De sociale netwerken vandaag zijn daarin veel erger dan de markt gisteren waar Lacan het over had. Waar men niets meer wil weten van het eigen genot en het verlangen dat ons verdeelt daar neemt de interesse voor het beschamende genot van de ander een vorm aan die meer en meer in de richting van het vernederen van de ander gaat. Beschamende zaken van de ander worden ontsluitend tot algemeen vermaak tot en met het vernietigen van de reputatie van de ander. We hadden het in de opening van onze uiteenzetting

25 Laurent, E. (2002). *La honte et la haine de soi. Éclucidation* 3, 27.

26 Miller, J.-A. (2003). *O.c.*, 10-11.

27 Lacan, J. (1991 [1969-1970]). *O.c.*, 240.

bijvoorbeeld al over de compromitterende foto's die uit wraak worden gepost en verwoestende gevolgen hebben. Menig analysant hoorde ik reeds getuigen niet erg op zijn of haar gemak te zijn omtrent bepaalde zaken die op het internet circuleren, in de hoop dat die in bepaalde kringen niet opgemerkt zullen worden.

Jon Ronson, een Brits-Amerikaanse journalist en documentairemaker schreef er een heel boek over onder de titel "La honte!". Hij ging als onderzoeker op zoek naar een reeks ophefmakende zaken van mensen die onderwerp waren van dergelijke beschamende publieke vernederingen en hun catastrofale gevolgen. Een vrouw doet op een publiek evenement een ongelukkige uitspraak in gesprek met haar vrienden. Ze beseft niet dat iemand achter haar het gesprek volgt, registreert en vervolgens op internet verspreidt met verwoestende gevolgen voor haar carrière. Een seksuele escapade van een pastoor wordt gefilmd en publiekelijk aan de kaak gesteld. Een foute referentie van een academicus wordt publiek aangekaart en maakt meteen een einde aan zijn academische loopbaan. Het lijkt wel, zo stelt de auteur, dat we aanbeland zijn in een tijdperk waarin de achter hun scherm verholen massa er bevrediging uit put de beschamende kanten en fouten van de ander met de vinger te wijzen en daarvan te genieten. Zijn dit dan de nieuwe circusspelen, of is dat de terugkeer van de middeleeuwse schandpaal? Dit zijn de vragen die hij doorheen het boek stelt. Het gevolg is in elk geval dat er een geheel nieuwe markt van schaamte opduikt. Zo zijn er gespecialiseerde ondernemingen opgericht die hun diensten aanbieden om alle beschamende sporen voor u uit te wissen. *Reputation.com* is zo een voorbeeld. Maar ook in het alledaagse uitgangsevenen duiken nieuwe fenomenen op. Wie de actualiteit volgt, heeft opgemerkt dat meer en meer uitgangsegelegenheden verbieden om binnen te filmen of zelfs verplichten om de gsm achter te laten bij de ingang.²⁸ Voor wie ouder is dan 18 jaar bestaat er al een tijdje de website *StopNCII.org* wat staat voor "Stop Non-Consensual

Intimate Image Abuse" [Stop misbruik van intieme foto's zonder toestemming]. Hier kun je foto's en video's van jezelf laten weghalen. Zeer recent is daar een nieuwe webapplicatie *Take it down* bijgekomen.²⁹ Hiermee kunnen jongeren naaktbeelden van zichzelf die online rondgaan verwijderen. Wanneer de 'ingebeelde' blik van de Ander, die schaamte opwekt en het genot limiteert, wegvalt, keert in het reële een blik terug die een gepeperde schaamte van te leven produceert en tot nieuwe limiterende uitvindingen noodzaakt.

De beschamend numerieke reductie van het subject

Een getuigenis uit mijn nabije omgeving is me altijd bijgebleven. Een administratief bediende vertelde me hoe ze besloot dan toch haar vervroegd pensioen op te nemen, nadat ze verplicht werd elke maand een fiche op haar bureau te zetten met het puntje van de maand waaraan ze diende te werken. Het beschamend gereduceerd worden tot "het puntje van de maand" deed voor haar definitief de deur dicht. Eigenlijk is dit een heel eenvoudige illustratie van wat Lacan aan de studenten in '68 poogt te zeggen over de effecten die het nieuwe, geperverteerde meesterdiscours op hen zal hebben als ze zich er ten dienste van stellen. Op zich zouden we hier al een gehele middag kunnen aan wijden, maar die tijd ontbreekt. Ik zal me beperken tot een korte commentaar bij twee citaten uit die laatste les waarin Lacan zich rechtstreeks tot de studenten richt.

"Hoe onwaardiger ge zijt hoe beter het zal marcheren.", zegt hij.³⁰ En om te verhelderen wat hij daarmee bedoelt, verwijst hij naar de recente hervormingen aan de Universiteit die het systeem van kredietpunten [*unités de valeur*] heeft ingevoerd. Formidabel, zegt hij, ge zult die kredietpunten waarmee ge u tot een hele meneer moet maken [*pour faire valoir un monsieur*]³¹ in overvloed in uw buideltas kunnen verzamelen.

28 De Moor, M. (2023, 24 februari). Filmen in de nachtclub? Houd die smartphone gewoon in je broekzak. *De Standaard*. https://www.standaard.be/cnt/dmf20230224_95780838

29 Vanmeldert, D. (2023, 1 maart). Nieuwe tool helpt jongeren naaktbeelden van het internet verwijderen. *VRT NWS*. <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/02/28/nieuwe-tool-tegen-naaktbeelden/>

30 Lacan, J. (1991 [1969-1970]). *O.c.*, 212.

31 *Ibid.*, 222.

Ze zullen u vastpinnen, net zoals de medailles die op een vee-show op de prijsbeesten worden geprikt.

We hernemen hier het gegeven dat Lacan in dit seminarie de verschuiving van het klassieke meesterdiscours naar het kapitalistisch discours, en de effecten die dat met zich meebrengt, bespreekt. De meesterbetekenaars die een subject representeren, verschaffen aan dat subject een waardigheid, een eer, maar tevens ook een singulariteit. Met het voorbeeld van de kredietpunten wil Lacan een degradatie van de betekenaar in het kapitalistisch discours aantonen. Het subject wordt er vastgepind onder een numerieke waarde waartoe het wordt herleid. Het aantal behaalde kredietpunten bepaalt uw marktwaarde. Met die marktwaarde moet ge uzelf op de markt verkopen en wordt ge dus als het ware zelf handelswaar. Dit is een subjectieve ontzetting. Het moderne subject in het kapitalistisch discours verliest zijn statuut van subject met een verlangen en wordt gereduceerd tot “menselijke materiaal”³² dat elke singulariteit is ontnomen en een uniforme, homogene waarde heeft. Zoveel kredietpunten, zoveel marktwaarde. Die beschamende reductie, waardoor de betekenaar wordt verscheurd en verwordt tot een numerieke gebruikswaarde, speelt zeker een belangrijke rol in de hedendaagse toenemende depressies en burn-out, die werkelijk epidemiologische vormen aannemen. Een benadering van de hedendaagse burn-out vanuit de schaamte verdient naar onze mening verdere uitwerking, wat zeker zijn plaats had gehad in het programma over het hedendaagse onbehagen van dit jaar. Ik zal hier straks nog even op terugkomen.

In het tweede citaat doorprijkt Lacan een gangbare illusie wanneer hij zegt dat de studenten met hun revolutie tegen de meester zich geenszins verbreederd hebben met het proletariaat, met de werkende klasse, maar wel met een “sous-prolétariat”.³³ Met iets dat helemaal beneden de waardigheid van het proletariaat ligt. Zo begrijp ik immers de zin die erop volgt waarin Lacan erop wijst dat het proletariaat, net zoals het toenmalige Romeinse

plebs, waardige mensen waren, een waardige klasse. Daar ligt dus het verschil met iets dat *sous-prolétariat* is. Het verschil met iets dat een waardigheid heeft en iets wat dus onwaardig is. Samengevat: door mee te stappen in het kapitalistisch discours verbreederen de studenten zich met iets onwaardigs. Hoe dit te begrijpen?

Lacan verwijst naar de lichtzinnige tijdsfeer [*cet air éventé qui est le vôtre*]³⁴ die het kapitalistisch discours in het leven roept, met zijn vrije subjecten die niet meer gebonden zijn aan het gewicht van idealen, en met zijn productie aan de lopende band van genotsobjecten die pretenderen het tekort op te vullen, zodat een onbelemmerd en schaamteloos genieten mogelijk wordt. De consumptie van objecten voert echter slechts tot de confrontatie dat het tekort geenszins wordt opgeheven. Consumptie voert alleen maar tot steeds verder consumeren. Maar waar Lacan de studenten vooral wakker wil voor maken en de ogen wil voor openen is het gegeven dat in dit discours het subject zelf tot object verwordt. Op verschillende manieren. Door gereduceerd te worden tot één en al genietend wezen. Tot een genotsobject. Maar ook door herleid te worden tot een marktwaarde, met het risico er elk moment zelf als niet efficiënt afvalobject uit te kunnen vallen. Door zelf afvalobject te worden dus.

Schaamte opwekken, niet te veel maar net genoeg

Hiermee zijn we terug bij het begin aanbeland. Waar het kapitalistisch discours bevrijdt van de schaamte, produceert het een gepeperde schaamte te leven. De keuze voor een “*primum vivere*”³⁵, zegt Lacan, waarbij het leven en het genot voorrang krijgen boven alles, reduceert het subject tot een beschamend leven zonder eer, dat als het ware het sterven niet meer waard is.³⁶

U heeft het dus goed begrepen: de schaamte heeft een waarde die men niet ongestraft aantast. Hoe meer men de schaamte uitwist hoe meer

³² *Ibid.*, 35.

³³ *Ibid.*, 220.

³⁴ *Ibid.*, 211.

³⁵ *Ibid.*, 210.

³⁶ Miller, J.-A. (2003). O.c., 12-13.

er iets beschamends terugkomt dat veel erger is. Een analytische ethiek is er dan ook niet op gericht een subject helemaal te willen bevrijden van schaamte. Lacan interpreteert zelf op die manier zijn tussenkomsten naar de studenten toe. Het is zijn bedoeling, zo zegt hij, een beetje schaamte aan de saus toe te voegen. De saus kruiden met een snuifje schaamte kan misschien die (zeloten-) klucht waarin men gegrepen wordt tegenhouden [*Peut-être, à mettre un peu de honte dans la sauce, ça pourra la retenir*].³⁷ Het is in deze stijl dat hij het hoofdstuk afsluit met de uitspraak gericht aan de deelnemers aan zijn seminarie: het overkomt me een schaamte op te wekken, niet te veel, maar juist genoeg [... *pas trop, mais justement assez, il m'arrive de vous faire honte*].³⁸

“Van de voldoende goede moeder naar de analyticus die voldoende schaamte opwekt, ziedaar een wending die Winnicott niet had voorzien,”³⁹ aldus Laurent. Hoe dit te vatten? Niet vanuit een moraal. Dan zit men immers in de hoek van de rechtschappen deugdzaamheid – “les honnêtes”. Lacan speelt het hele hoofdstuk door met de betekenaar “honte”. Met het neologisme “hontologie”, in de oppositie van “honte” en “honneur”, maar tevens ook met de schaamte van de “honnêtes”, de deugdzame waar hij geen hoge pet mee opheeft.

Schaamte opwekken betekent dus niet de nieuwe moraal zoals we die in onze inleiding hebben geschetst met het actuele schaamteopbod of het mondiale symptoom van de beschaamde spijtbetuigingen. De deugdzaamheid voert immers juist weg van de schaamte, probeert er zich van af te maken. Een deugdzaam subject probeert met zijn rechtschappenheid het reële, waarvandeschaamte het affect is, onder een narcistisch, imaginaire kleedje te versluieren. De deugdzame kijkt niet naar zijn obscuur genot, maar wil van zichzelf een mooi plaatje maken waarmee hij het reële onder de mat poogt te schuiven. De analytische ethiek van schaamte opwekken betekent wel aandacht wekken voor dat reële en een subject naar die inaugurale schaamte terugvoeren,

naar die betekenaars die het onherleidbaar verdeeld hebben en het als spreekwezen met een onuitwisbaar singulier genot gemerkt hebben, om er de verantwoordelijkheid voor op te nemen.⁴⁰

Frank Rollier⁴¹ geeft ons een mooi klinisch vignet dat dit onderscheid zeer duidelijk maakt. Hij getuigt over een analysant die zichzelf als deugdzaam beschrijft. De man komt spreken nadat hij zijn vrouw bedrogen heeft. Zij weigert hem deze fout te vergeven, eist van hem een volstreckte trouw en blijft hem met de begane fout beschuldigen. Ondanks het gegeven dat hun seksuele leven zeer beperkt is – zij staat daar niet zo voor open – offert hij zichzelf op het altaar van de deugdzaamheid. Hij beperkt zich tot masturbatie en het bezoeken van pornosites en blijft haar trouw. Hij blijft zo de brave, oprechte man in contrast met zijn beide ouders die hij een gebrek aan respect voor elkaar en hun uitgesproken neiging tot grensoverschrijdend gedrag verwijt. Zo was hij immers te weten gekomen dat zijn broer eigenlijk een overspelig kind was van zijn moeder met de broer van zijn vader. Het verloop van de kuur zal hem echter overheen dat ideaal van de onberispelijke en deugdzame echtgenoot naar een zeer singulier genot voeren. Een fantasma ontplooit zich waarin hij ervan geniet de slaaf van zijn vrouw te zijn. Hij geniet ervan het onderworpen kind te blijven van een vrouw-meesteres waarin zijn hardvochtige en liefdeloze moeder, die openlijk haar voorkeur voor zijn broer etaleerde, werd ingeruild voor een vrouw die hem terroriseert en met haar achtervolgende beschuldigende woorden vermoordt.

Dit voert me terug naar het vignet van de jonge man die een compromitterende foto van zijn ex in de klas had verspreid. Zijn spreken voerde hem naar een fout die, meerdere generaties geleden, door een voorouder werd gemaakt en een zichtbaar spoor op het lichaam had nagelaten. Het was echter een groot taboe hierover te spreken. De fout werd toegedekt onder de

37 Lacan, J. (1991 [1969-1970]). O.c., 211.

38 *Ibid.*, 223.

39 Laurent, E. (2002). O.c., 24.

40 Sanchez, B. (2014). Honte, in : *Un réel pour le XXIe siècle*, AMP Scilicet, Paris, EURL Huysmans, 148.

41 Rollier, F. (2017). Le traitement de la jouissance honteuse par la vertu, in : *C'est la Honte!*, Les cahiers Clinique de Nice, 17.

idealen van een nobele, deugdzame familie maar keert generatie op generatie terug onder de vorm van een insisterend symptoom dat van vader op zoon wordt overgedragen. Daarnaast was het een onthullende verrassing dat hij, die met een foto een vrouw beschamend te kijk had gesteld, zelf al zijn hele leven verweven zat in een vreemd genotsscenario met een moeder die hem, de oogappel van zijn vader, voortdurend vernederend in zijn beschamende gebreken aan de familie te kijk stelde. Beschamende vernederingen waarvoor hij zelf de ijverige leverancier aan aanleidingen was.

De schaamte in de hulpverlening van morgen

Tot slot, zoals beloofd, nog een kort woordje over schaamte en burn-out. Ik denk dat er over de actuele epidemiologische burn-out vanuit de schaamte heel wat te zeggen valt. Maar ik zal me kort met een afsluitend woordje beperken tot de toenemende malaise in de zorgsector die tot een ongeziene uitval leidt.⁴² Wie goed luistert naar getuigenissen hoort dat deze malaise minder verband houdt met het werk dan wel met datgene wat het werk verhindert. De woekerende malaise in het klinisch veld is een symptoom van de hedendaagse meester en zijn regime van het cijfer.⁴³ Dit regime laat geen plaats meer voor het reële van de kliniek, die het object van de zorgverlener is dat zijn verlangen in het klinisch veld stuwt. Er is minder en minder plaats voor het klinisch werk dat dit reële ontvangt. Als clinicus wordt men meer en meer overgeleverd aan de hypomanie van het becijferen, registreren, protocollen, kwantificeren. Uiteindelijk wordt men steeds meer zelf tot een 'equivalent' gereduceerd die een te becijferen ific waarde heeft. Zoveel equivalenten voor zoveel bedden voor dit soort behandeling. Inwisselbaar en vervangbaar. Die equivalenten wacht de taak patiënten in becijferbare statistische termen te vatten, waardoor het mogelijk wordt om

kwaliteitsnormen, berekenbare doelstellingen, preventie maatregelen enz. op te zetten. Het is deze 'schaamteloosheid' die op de schouders van de clinici weegt.

Dit lijkt me de uitdaging waar deze generatie voor staat. Zullen jullie in staat zijn in dit regime enige schaamte op te wekken? Zullen jullie dit regime duidelijk kunnen maken hoe een dergelijke schaamteloosheid een veel erger en beschamend effect produceert dat af te lezen is in de toenemende massa die met een burn-out uitvalt en in de steeds groter wordende groep patiënten die als afvalobjecten uit het regime vallen en op straat belanden? De toenemende psychiatrisering van de straat kan niemand meer ontgaan. Zullen jullie er in slagen het symptoom in zijn singuliere waardigheid te herstellen? We zitten immers niet meer in het tijdperk van het heersende klassieke meesterdiscours waar een subject zijn waardigheid en eer aan de meesterbetekenaar ontleent. Vandaag ontleent een spreekwezen zijn waardigheid aan zijn symptoom, dat hem als een soort huismerk een aparte plaats geeft. Zal hiervoor een plaats blijven in de hulpverlening? Dit lijkt me de inzet van deze tijd. De te leveren strijd is niet meer de strijd van de vorige generatie tussen psychoanalytici, systeemtherapeuten, gestalttherapeuten, gedragstherapeuten enz. Dat was een klinische strijd. Vandaag is de inzet de kliniek zelf. Kliniek of geen kliniek meer, that's the question. Niet zonder schaamte.

42 Wie lieten ons voor deze paragraaf erg inspireren door: Doguet-Dzjomba, M.-H. (2018). Malaise chez les soignants, in : *La Cause du désir* 99, Paris, Navarin, 70-74.

43 Miller, J.-A. (2018). Neuro-, le nouveau réel, in *La Cause du désir* 98, Paris, Navarin, 111-121.

PRIMO LEVI EN DE SCHAAMTE TE OVERLEVEN ¹

PATSY VAN DEN BOGAERT ²

Als dit een mens is

Primo Levi werd in 1943 als Italiaanse Jood opgepakt en gedeporteerd naar Auschwitz. Bij het schrijven van het boek *Is dit een mens* ³ had hij niet de intentie de weerzinwekkende wreedheden die zich afspeelden binnen de muren van het reusachtig biologisch en sociaal experiment dat de Holocaust was, te rapporteren of nieuwe beschuldigingen aan te voeren, dan wel “het aanreiken van materiaal dat mogelijks kan dienen om enkele eigenschappen van de mens eens rustig te overdenken.” ⁴ Daarnaast wilde Levi een belangrijke waarschuwing meegeven: “Veel mensen, en volken, zijn min of meer bewust de mening toegedaan dat “elke vreemdeling een vijand is”. Meestal ligt die overtuiging ergens diep weggestopt, als een sluimerend virus; ze komt alleen in losse, toevallige reacties tot uiting en leidt niet tot een samenhangend gedachtensysteem. Maar als dat wel gebeurt, als het onuitgesproken dogma het uitgangspunt van een sluitende redenering wordt, dan staat aan het eind van de keten het Lager.” ⁵

Het Lager was de plaats waar de Untermensch gescheiden werd van de Übermensch, een begrip dat Nietzsche introduceerde als “Zeg ja tegen het leven” ⁶ en gherdefinieerd werd door de nazi's en gebruikt in hun rassenleer die het superieure Arische ras wilde ontsmetten van de “volbloed Jood” ⁷ en alle andere kruisbestuivingen. De Ariër kende subgradaties waarvan het meesterras binnen het meesterras de “ware drager van de scheppende cultuur” ⁸ was.

³ Primo, L. (1987 [1958]). *Is dit een mens*. Meulenhoff, Amsterdam.

⁴ *Ibid.*, 7.

⁵ *Ibid.*

⁶ Claessens, G. (2021-2022). Inleiding tot de wijsbegeerte [Fundamentele wijsbegeerte]. KU Leuven, Leuven.

⁷ Anne Frank Stichting (z.d.). Waarom haatte Hitler de Joden? Geraadpleegd op 25 mei 2024 via <https://www.annefrank.org/nl/anne-frank/verdieping/waarom-haatte-hitler-de-joden/>

⁸ Historiek. (2023, 5 april). *Zo zien Ariërs eruit (1943) De rassenleer van de nazi's in beeld*. Geraadpleegd op 25 mei 2024 via <https://historiek.net/zo-zien-ariers-eruit-1943/68314/>

¹ Bijdrage voor het Atelier Lacaniaanse Kliniek “Schaamte en de blik in de hedendaagse kliniek, maatschappij en kunsten” op donderdag 14 maart 2024 te Gent, georganiseerd door de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*.

² Psychotherapeute, Tolk Vlaamse gebarentaal, Woord-en-Beeld bricoleuse. patsy.v.d.bogaert@telenet.be

Hitler was van mening dat de kracht van een volk werd bepaald door het bloed en vond daarom dat het Duitse volk “zuiver” moest blijven: “De Joden zijn overal, ze leven verspreid als ras midden tussen andere rassen, als staat midden tussen andere staten, ze leven er niet “gewoon”, maar altijd als parasiet in het lichaam van andere volkeren.”⁹ Maar zelfs zijn volk spaarde hij niet. Hitler beoogde het genereren van een nieuw ras door de ontbinding van volkeren en rassen en de vernietiging van de menselijke cultuur.

Het feit dat Joden qua uiterlijk sterk leken op de Duitsers, in ieder geval meer dan bijvoorbeeld Afrikanen of Aziaten, was problematisch. Om te voorkomen dat ze zichzelf in de Joden zouden herkennen, zagen de nazi’s zich, volgens politiek filosoof Margalit, genoodzaakt de Joden te vernederen door hen kaal te scheren en uit te hongeren, wat ertoe leidde dat ze ook fysiek minder op mensen begonnen te lijken.¹⁰

Een gecompliceerde categorie in de geldende kamphiërarchie waren de Kapo’s en de Sonderkommando’s. Dit waren gevangenen die taken moesten uitvoeren om de SS’ers te ondersteunen. De Kapo’s waren vaak Duitse criminele gevangenen die op hun medegevangenen moesten toezien. Ze waren slaven die in een uitverkoren positie werden gebracht. Om te overleven richtten ze hun afkeer niet op de meester van het Auschwitzuniversum, maar werden ze hun handlangers, de beste slavendrijvers dankzij dit “duivels vernuftige nazisysteem”. De elite van Auschwitz werd gerekruteerd uit het plebs van de burgerlijk-Joodse maatschappelijke ladder, die in deze moordmachine status konden verwerven. De Sonderkommando’s voerden taken uit die de SS’ers liever niet zelf deden, zoals werken in de gaskamers en in de crematoria. Meestal werden hiervoor Joodse gevangenen geselecteerd. Net als de Kapo’s hadden zij meer privileges. Na een

9 Historiek. (2023, 19 augustus). *Mein Kampf – Het verboden boek van Adolf Hitler*. Geraadpleegd op 25 mei 2024 via <https://historiek.net/mein-kampf-adolf-hitler/60601/>

10 Heij, T. (2020, april). *Het Belang van Primo Levi*. Geraadpleegd op 25 mei 2024, via <https://www.thomasheij.nl/tekst/primo-levi-is-dit-een-mens/>

paar maanden werden ze zelf vermoord door de SS’ers.¹¹

De stabiliteit van het experiment van de totale overheersing hing af van het feit dat de fictieve wereld van de fanatieke nazi-ideologie verzegeld werd van de buitenwereld. De technologie en het zeer complex bureaucratische systeem maakten het mogelijk dit in de praktijk uit te werken.¹²

In deze context wordt vaak verwezen naar een zogenaamde “begripskloof”¹³, waarbij mensen met nazi-kampervaringen spreken over “buitenstaanders”, mensen van wie het leven zich aan de andere zijde van de prikkeldraad afspeelde en die de ervaring van het onmenselijke nooit kunnen bevatten. De onwerkelijkheid en grootschaligheid schragen het gebrek aan geloofwaardigheid. Deze bevinding droeg bij aan het feit dat Hitler miljoenen kopieën van zijn boek liet circuleren, waarin hij stelde dat een leugen kolossaal moet zijn om succesvol te zijn.¹⁴ Paradoxaal genoeg zal de terughoudendheid van de slachtoffers om te spreken er precies voor zorgen dat verhalen van binnenuit zullen verdwijnen.

Een drang om te getuigen

Onmiddellijk na de bevrijding en het verlaten van het concentratie- en vernietigingskamp had Primo Levi een blinde drang om te schrijven. De auteur voelde een heftige impuls om “anderen” deelgenoot te maken van zijn verhaal. Het werd een document, een getuigenis, waarmee hij zichzelf als het ware probeerde te reanimeren en een strijd voerde tegen het vergeten van onmenselijke gruweldaden en onvoorstelbaar lijden.

11 JanB46. (2022, 10 december). *Sonderkommando (kampfunctie)*. Wikipedia. [https://nl.wikipedia.org/wiki/Sonderkommando_\(kampfunctie\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Sonderkommando_(kampfunctie))

12 Micali, S. (2022-2023). *Continentele wijsbegeerte [Wijsgerige antropologie: continentale perspectieven]*. KU Leuven, Leuven.

13 Van Den Berghe, G. (2017). *Proefschrift Begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazi-kampen en buitenstaanders*. Geraadpleegd op 25 mei 2024, via <https://www.serendib.be/met-de-dood-voor-ogen.pdf>

14 Arendt, H. (1976 [1948]). *The origins of totalitarianism. Total domination*. Harcourt Brace & company, Florida. 439.

Naast de conditie van zijn lichamelijke en geestelijke gezondheid zag hij drie problemen die overwonnen moesten worden:

In de eerste plaats wilde Levi de herinneringen zelf toelaten en reconstrueren zonder te vervallen in woede en verontwaardiging.

In de gedichten die hij schreef in 1946, de eerste maanden na zijn terugkeer naar Italië, stond hij zichzelf deze reacties wel toe. Hij leidt er zijn eerste boek mee in. *Se questo è un uomo* werd voor het eerst uitgegeven in 1947 en heruitgegeven in 1958.¹⁵ Vervolgens verscheen er in 1968 een vertaling met de titel *Eens was ik een mens*. Het boek *Is dit een mens* werd voor het eerst gepubliceerd in 1987 (en haalde het een tweeënveertigste druk in 2020). Opvallend is hoe het boek verschillende titels heeft gekend. Ongekend is de reden waarom. Het lijkt een detail, maar het is niet zonder betekenis. Het vraagteken bij de oorspronkelijke Italiaanse titel werd weggelaten en kan letterlijk vertaald worden als “*Als dit een mens is.*” Want waar verwijst Primo Levi’s titel naar? Wie is de mens waarover hij het heeft?

Hij wilde een zodanige toon zien te vinden waarbij niet de auteur als getuige, maar de lezers als rechters het oordeel over de gebeurtenissen zouden vellen. Daarbij wilde hij niet terugvallen op aantekeningen of algemeen beschikbare documentatie. Zijn beschrijvingen beperken zich tot datgene wat hij zelf aan den lijve heeft meegemaakt, en daardoor kregen ze een universele waarde ten aanzien van miljoenen lotgenoten.

De schaamte van het overleven

In de tweede plaats moest hij aannemelijk maken hoe hij juist het kamp had overleefd. Daarmee komen we bij het tweede probleem, het punt van het schuldgevoel. Naast de schaamte van in beestachtige omstandigheden te hebben geleefd was er de last van de uitverkorenheid die overlevenden de rest van hun leven zou bedrukken. In het hoofdstuk *Schaamte* uit zijn laatste

boek *De verdronkenen en de geredden* doet Levi daarover de meest scherpe uitspraken: “Wie in leven bleven, waren bij voorkeur de slechtsten, de egoïsten, de woestelingen, de hardvochtigen, de collaborateurs van de “grijze laag”. Dat was geen vaste regel (vaste regels waren er niet en zijn er in mensendingen trouwens nooit), maar toch een regel. Ik voelde me onschuldig, dat wel, maar mijn plaats was onder de geredden en daarom was ik eeuwig op zoek naar een rechtvaardiging, in mijn ogen en die van anderen. De slechtsten, dat wil zeggen de best aangepasten, overleefden; de besten zijn allemaal dood.”¹⁶

Met de “grijze laag” bedoelt men dat er tussen het volkomen kwaad van de beul en de volkomen schuldeloosheid van het slachtoffer in het Lager een heel weefsel van gradaties bestond. Hierbinnen bevond zich een speling voor het kleine verzet. Met kleine daden, zoals de clandestiene handeltjes, het opzoeken van elkaars aanwezigheid (wanneer de spiegel niet de holle ogen van de muzelman was), het benoemen van individuele bijzonderheden van mensen, poogde men te ontsnappen aan het hermetisch gesloten systeem om dehumanisering tegen te gaan en waardigheid en eergevoel te behouden. József Debreczeni, een schrijver en overlever, merkt op in een recent verschenen artikel dat de eerste stap richting ontmenselijking via de taal verloopt.¹⁷ De titel *Eens was ik een mens* verwijst ernaar.

De taal werd ingezet als middel om de wereld te domineren en diende zowel de waarheid als leugen. Er ontstond een kampjargon¹⁸ waarbij een bewuste strategie gehanteerd werd om bestaande woorden in een nieuwe context te gebruiken en verwarring te zaaien. Bevelen en dreigementen werden in een onverstaanbare taal gebruld, met onmiddellijke gevolgen wanneer de betekenis niet gevat werd.

16 Primo, L. (1991 [1986]). *De verdronkenen en de geredden*. Meulenhoff, Amsterdam.

17 Freedland, J. (2024, 17 februari). József Debreczeni’s ‘Het koude crematorium’: Het relaas van een mens over zijn leven als een dier. De Standaard. Geraadpleegd op 25 mei 2024, via https://www.standaard.be/cnt/dmf20240215_95210275

18 De dokwerker (z.d.). Kamptaal. <https://www.dedokwerker.nl/kamptaal.html>

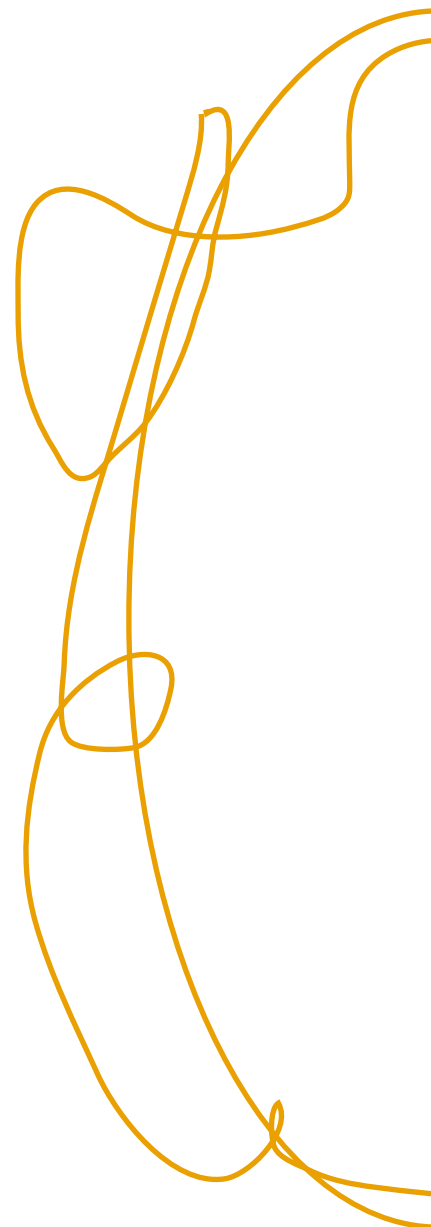
15 De Kesel, M. (z.d.). *Primo Levi, Is dit een mens. Menselijkheid als onmenselijk*. Geraadpleegd op 25 mei 2024, via <https://humanistischecanon.nl/venster/auschwitz/primo-levi-is-dit-een-mens/>

Een gevangene trachtte de grilligheid en de willekeur voor te zijn door zichzelf een nog strenger regime op te leggen, een andere waste zich met vuil water om zich alsnog niet te onderwerpen aan de wil van de ander. Victor Frankl¹⁹, psychiater en logopedist, gaf lezingen voor een denkbeeldig publiek, terwijl Primo Levi reflecteerde op de psychische gesteldheid van de gedeporteerden, literaire verwijzingen maakte en kleine episodes uit het dagelijks leven vertelde. Zo werden er talloze verzetsdaden beschreven.

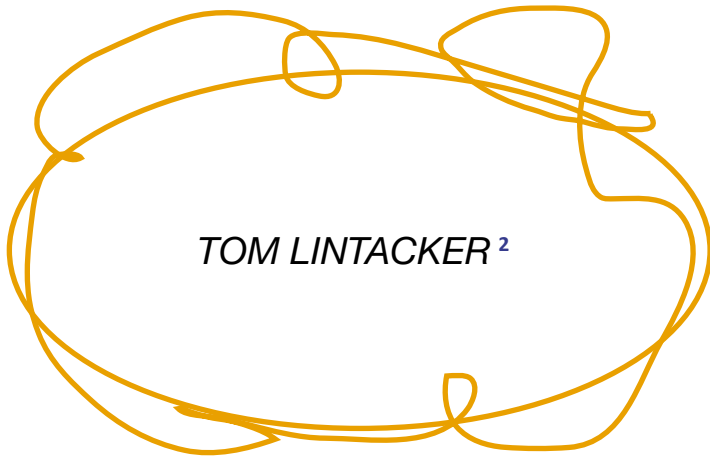
Een publicatie

In de derde plaats moesten deze teksten samen een boek vormen dat geschikt was voor een lezerspubliek en kon worden uitgegeven. Hoewel zijn manuscript aanvankelijk werd afgewezen door de voornaamste uitgever, vond het later zijn weg naar een kleine uitgeverij, waarmee een groots boek een groot publiek bereikte.

19 Frankl, V. (2008 [1946]). *Man's search for meaning*. Beacon Press, Boston.

SCHAAMTE ALS DRIJFVEER IN HET WERK VAN ANNIE ERNAUX ¹

Inleiding

“Mijn vader wilde mijn moeder vermoorden, op een zondag in juni, aan het begin van de middag”. ³ Dit is de openingszin van *De Schaamte* van de gelauwerde Franse schrijfster, Annie Ernaux. In dit boek beschrijft ze een ondraaglijk gewelddadige scène waarvan ze op haar twaalfde getuige was: haar vader greep haar moeder vast en bedreigde haar met een kapmes, met de bedoeling haar naar het leven te staan. Tegen het einde van de scène herinnert ze zich dat ze een typisch Normandische platteluitspraak gebruikte om op haar vader te antwoorden: “Tu vas me faire gagner malheur” ⁴. In een voetnoot verduidelijkt ze de betekenis van deze uitdrukking, namelijk dat “iemand na een schok voor altijd gek en ongelukkig wordt.” Nadien “is [er] nooit meer met een woord over gesproken.”

Achtendertig jaar later zet ze voor het eerst enkele flarden van deze scène op papier, iets “wat haar voorheen onmogelijk leek” ⁵. Het is “als een beeld zonder woorden of zinnen”, waarbij “de woorden die ze gebruikte [...] [haar] vreemd, haast ongepast” ⁶ toeschienen. Het was “een woordeloze verschrikking” ⁷, “een scène waarover geen oordeel mogelijk was” ⁸. Hierin herkennen we de ‘*trou*’ van het ‘trauma’, de taal lijkt niet in staat de gebeurtenis te vatten, er gaapt een gat in het symbolische. “De brutaliteit van het trauma verbreekt de continuïteit van het psychisch leven: de gebeurtenis raakt niet verbonden met betekenaarsketting, blijft buiten de zin, kan niet geïntegreerd worden in de geschiedenis van het subject.” ⁹ Ernaux legt de tekst opzij.

¹ Bijdrage voor het Atelier Lacaniaanse Kliniek “Schaamte en de blik in de hedendaagse kliniek, maatschappij en kunsten” op donderdag 14 maart 2024 te Gent, georganiseerd door de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*.

² Lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*. tom.lintacker@gmail.com

³ Ernaux, A. (1998 [1997]). *De schaamte*. Amsterdam, Uitgeverij De Arbeiderspers, 9.

⁴ *Ibid.*, 8-9.

⁵ *Ibid.*, 9.

⁶ *Ibid.*, 10.

⁷ *Ibid.*, 13.

⁸ *Ibid.*, 11.

⁹ Chiriaco, S. (2015 [2012]). *Verpletterd verlangen*, 17.

Schaamte

Bij het ontvangen van de Nobelprijs, heeft ze het over haar schrijfproces: “Alsof ik die ene zin moet vinden, de zin die me in staat stelt te beginnen met het schrijven van het boek, de zin die in één klap alle twijfels wegneemt. Een soort sleutel.” Zo verliep het ook bij het schrijven van *La Honte*. Tussen de flarden die ze had neergepend, vindt ze die sleutel in volgende zin: “Vanaf dit jaar stond mijn leven in het teken van schaamte”¹⁰ en gaf het boek ook deze titel. “Ik heb altijd boeken willen schrijven waarover ik naderhand onmogelijk nog iets zou kunnen zeggen, boeken die maken dat je de ander niet in de ogen kunt zien”, wat meteen de schaamte articuleert aan de blik. Geen schaamte zonder blik.

De taal en de blik

“Wat ik idealiter hoop te schrijven ligt ongetwijfeld op het raakvlak van het persoonlijke en het algemene, van de mythe en de geschiedenis”, zegt Ernaux in *Een vrouw*. Dit typeert haar schrijfstijl die ze autosociobiografisch noemt.

Annie Duchesne groeit op in Yvetot. Haar moeder is “de spreekbuis van de godsdienstwet”¹¹, waar de ijzeren orde van de blik heerst die bepaalt wat “goed staat [...] [en wat] slecht staat”¹². “Voor mij, in ‘52, was mijn moeder het geloof.”¹³ De andere bepalende taal is die van de café-kruidenierswinkel van haar ouders, waar alles onder de blik van de sociale Ander plaatsvindt, zonder enige ruimte voor intimiteit. “Er is de voortdurende blootstelling die ons dwingt “ons fatsoenlijk te gedragen [...], niet de minste emotie te tonen, woede of verdriet.”¹⁴ In deze andere plaats van volmaaktheid, is haar vader, “verstoken van de tekens van een werkelijke godsdienst,

dus van de wens om *zich te verheffen*, [...] niet degene die *de wet stelt*”¹⁵.

In deze twee werelden van de katholieke privéschool en de café-kruidenierswinkel van haar ouders bieden de taal en de blik van de Ander geen ruimte om de scène van 15 juni 1952 te zeggen: “Die scène kon aan niemand verteld worden, in geen van de twee werelden die de mijne waren.”¹⁶

“Deze sinds jaar en dag verstarde scène wil ik in beweging brengen, om haar te ontdoen van haar gewijde karakter, haar status van icoon binnen in mij.”¹⁷ De scène bracht iets obsceens op de planken, wat eigenlijk in de coulissen had moeten blijven. De scène werd gedictieerd door haar “onwaardigheid”, die een vlek vormt op het tableau. Een schandvlek.

Een meesterbetekenaar

In *Seminarie XVII* geeft Lacan een aanwijzing over “de dimensie van de schaamte”. “Het is het gat van waaruit de meesterbetekenaar oprijst”.¹⁸ Ernaux probeert via het schrijven de instantie van de meesterbetekenaar te herstellen. De uitdrukking “*gagner malheur*” – die onlosmakelijk verbonden is met de scène – en die ze uit “de materiële taal” van haar ouders haalt – vertegenwoordigt voor Annie Ernaux de meesterbetekenaar heel alleen, oprijzend uit het gat van de schaamte. Deze S_1 zonder S_2 stelt haar in staat trouw te blijven aan de taal die haar sporen heeft achtergelaten en waardoor ze zichzelf als ‘subject van haar uitspreken’ kan positioneren.¹⁹ Voor Ernaux zit er wel degelijk een winst [*gain*] in de narigheid [*malheur*]. Met haar woorden: “Ik moest breken met het ‘goede schrijven’, met de mooie zin [...] om de verscheurdheid die

10 Ernaux, A. & Jeannet, F.-Y. (2003). *L'écriture comme un couteau. Entretien avec Frédéric-Yves Jeannet*. Paris, Éditions Stock, 138; Ernaux, A. (1998 [1997]). O.c., 84.

11 *Ibid.*, 76.

12 *Ibid.*, 63.

13 *Ibid.*, 78-79.

14 *Ibid.*, 49.

15 *Ibid.*, 81.

16 *Ibid.*, 83.

17 *Ibid.*, 20.

18 Lacan, J. (1991 [1969-1970]). *Le Séminaire, livre XVII, L'envers de la psychanalyse*. Texte établi par J.-A. Miller. Paris, Seuil, 218 : « la dimension de la honte » en « le trou d'où jaillit le signifiant-maître ».

19 Baillehache, M.-C. (2022). Écrire la scène. Annie Ernaux : dire, le gain de la honte. *Horizon* 67.

ik in mij droeg uit te drijven, aan het licht te brengen en te begrijpen. De taal die spontaan bij mij opkwam was een ruwe taal, met kwade, spottende en zelfs grove trekjes, een taal van exces, een opstandige taal, zoals die vaak wordt gebezigd door wie vernederd en beledigd is, als enige manier om te reageren op de herinneringen aan alle minachting, alle schaamte en alle schaamte voor alle schaamte.”²⁰

Ernaux zal zo een kunstmatige sluier weven vanuit haar *lalangue*, de plattelandstaal waarin ze is opgegroeid, die een onuitwisbaar, singulier merkteken op haar lichaam heeft achtergelaten. Het zal haar in staat stellen de schroom te installeren die het gat zal afdekken, vergelijkbaar met hoe Adam en Eva, nadat ze zich bewust werden van hun naaktheid, deze bedekten met vijgenbladeren.

Meisjesherinneringen

In *Meisjesherinneringen* blikt Ernaux terug op een ontnuchterende zomer van 1958, waar ook een fundamentele scène centraal staat. Als monitrice tijdens een jeugdkamp – onttrokken aan haar moeders blik²¹ – deelt ze voor het eerst het bed met een man, de hoofdleder. Ze ondergaat zijn seksuele bruutheid en wordt nadien door hem afgewezen. Ze blijft radeloos achter [en] “laat zich [...] meesleuren met de gewilligheid van wie niets meer voelt.”²² Ze fladdert “van de één naar de ander, hecht zich aan niemand²³, maar blijft toch hartstochtelijk verlangen naar de hoofdleder, ondanks dat hij haar heeft laten vallen.

“Sinds wat er is gebeurd met [de hoofdleder] kan ze niet zonder een mannenlichaam tegen het hare, handen, een opgericht

geslacht. De troostrijke erectie.”²⁴ Ze noemt dit “de wanhoop van de huid”, wat wijst op de reële dimensie. Haar betrekkingen maken haar tot “voorwerp van minachting en hoon”²⁵ bij de andere kampleiders. Er breekt een tijd van wachten aan, (over ‘het wachten’ zal ze ook getuigen in latere werken, zoals in *Alleen maar hartstocht*). Toch stelt ze dat er “in deze periode niets [is] wat schaamte kan heten.”²⁶ “Haar hartstochtelijke verliefdheid, een soort inlijving van hem in haar, [tilt] haar [uit] boven de schaamte”.²⁷

Die schaamte duikt pas op in een tweede tijd, wanneer ze het vakantiecamp heeft verlaten en Simone de Beauvoirs *De Tweede Sekse* leest. Volgens Ernaux gaat deze schaamte over “de trots” om “een lustobject te zijn”²⁸ geweest. Op het ogenblik van schaamte is het subject in verlegenheid gebracht door het ‘zijn’, wanneer het geen fraai of volledig beeld meer heeft om zich achter te verschuilen [...] ten opzichte van het tribunaal van de Ander.²⁹ De opkomst van enkele lichaamsfenomenen zullen haar lichaam insnoeren en het gat versluieren. Deze zomer kent een twee jaar lange symptomatische nasleep, wanneer ze te kampen heeft met amenorroe en een eetproblematiek. Haar ‘emotionele bevriezing’³⁰ [*glaciation*], zoals ze het noemt, wordt pas doorbroken wanneer ze aan haar studie literatuur begint. Voortaan wedt Annie Ernaux op de kracht van de literatuur. Het schrijven zal voortaan haar oplossing zijn: “Ik ben begonnen van mezelf een literair schepsel te maken, iemand die de dingen beleeft alsof ze op een dag zouden moeten worden opgeschreven.”³¹

24 *Ibid.*, 64.

25 *Ibid.*, 67.

26 *Ibid.*, 70.

27 *Ibid.*, 69.

28 *Ibid.*, 65.

29 Bernard, D. (2019). *Lacan et la honte. De la honte à l'hontologie*. Paris, Éditions Nouvelles Du Champ Lacanien, 97.

30 Pontier, E. (2019). La féminité, au risque de se perdre. *La Cause du Désir* 103, 179; Ernaux, A. (2017 [2016]). O.c., 130.

31 Ernaux, A. (2017 [2016]). O.c., 164.

20 Nobel Prize (2022, 8 december). *Nobel Prize lecture: Annie Ernaux, Nobel Prize in Literature 2022*. [VIDEO] YouTube. Geraadpleegd op 26 mei 2024, via https://www.youtube.com/watch?v=s5Qy_r50bvk.

21 Ernaux, A. (2017 [2016]). *Meisjesherinneringen*. Amsterdam, Uitgeverij De Arbeiderspers, 64.

22 *Ibid.*, 55.

23 *Ibid.*, 65.

Om toegang te krijgen tot het “meisje van ‘58” ondubbelt ze de stem: er is een verteller, het ‘ik’ van het heden, en een ‘zij’, “het meisje van ‘58”, de stem van wat is geweest. Dit is “veel meer dan een eenvoudige narratieve techniek. Het is een ware herovering van zichzelf”.³² Het maakt het mogelijk te kunnen spreken over een onbetamelijk genot. “De afstand tussen beide perspectieven moet echter behouden blijven, anders zou het zwijgen misschien weer de overhand kunnen krijgen”³³, merkt Armelle Gaydon op. Dit stelt haar in staat “het meisje van ‘58”³⁴ “uit haar opsluiting [te bevrijden, en] de vloek [te verbreken] die haar meer dan vijftig jaar gevangen heeft gehouden”³⁵.

Een verandering in schrijfstijl – Een bewerking van de blik

Haar vierde boek, *De plek*³⁶, waarin ze probeert het leven van haar vader te schetsen, vormde een mijlpaal in haar schrijven. Hoewel ze aanvankelijk het verhaal, net als in haar eerdere werken, binnen een fictieel kader probeerde te plaatsen, besloot ze deze benadering te laten varen. Het bracht haar tot het uitvinden van een nieuwe schrijfstijl, een nieuw literair genre.³⁷ Ze liet het fictieel aspect achter zich³⁸ en koos in plaats daarvan voor een neutrale, objectieve schrijfwijze om “de woorden, de gebaren, de voorliefdes van [haar] vader en de hoogtepunten bijeen [te] brengen, alle objectieve tekenen van een bestaan dat [zij] ook gedeeld [heeft].”³⁹

“Er komen geen metaforen, of tekens van emotie aan te pas.”⁴⁰

We kunnen er een bewerking van de blik in lezen en het invoeren van de schroom: ze wilde voorkomen dat “de blik van de ‘cultureel bevoorrechte lezer’ – die dezelfde superieure positie behoudt – op haar vader terecht zou komen, wat zij onverdraaglijk zou vinden en als een vorm van verraad ten opzichte van hem zou ervaren.”⁴¹

“Als vanzelf schrijf ik in een platte, banale stijl, diezelfde stijl die ik vroeger gebruikte, wanneer ik aan mijn ouders schreef om hen van de belangrijkste gebeurtenissen op de hoogte te stellen.”⁴² “Deze brieven waren beknopt en uiterst sober, zonder stijlfiguren of humor, omdat zij dat als ‘aanstellerij’ zouden beschouwen of als ‘gênant’ zouden ervaren”.⁴³ Hierin tracht ze, via het schrijven en gebaseerd op haar levensgebeurtenissen, de sensatie van het tijdperk dat ze heeft doorgemaakt te redden en haar leven te historiseren. Ze transformeert gebeurtenissen in literatuur. “Mijn doel is niet het verhaal van mijn leven te vertellen of me te ontlasten van de geheimen die ik meedraag, maar een levenssituatie, een gebeurtenis, een liefdesrelatie te ontcijferen en zo iets te onthullen dat alleen door het schrijven kan bestaan en – misschien – in het schrijven kan worden doorgegeven aan anderen”.⁴⁴

32 Leblanc, V. (2016). Annie Ernaux ou la féminité comme transfuge. *La Cause du Désir* 94, 54.

33 Gaydon, A. (2016). Honto-logique : que nous apprennent les artistes contemporains sur la honte ? *La Cause du Désir* 93, 44.

34 Ernaux, A. (2017 [2016]). *O.c.*, 15.

35 *Ibid.*, 88.

36 Ernaux, A. (1985 [1983]). *De plek*. Amsterdam, Uitgeverij De Arbeidspers.

37 Pontier, E. (2019). *O.c.*, 178.

38 Ernaux, A. & Jeannet, F.-Y. (2003). *O.c.*, 21.

39 Ernaux, A. (1985 [1983]). *O.c.*, 18-19.

40 *Ibid.*, 19.

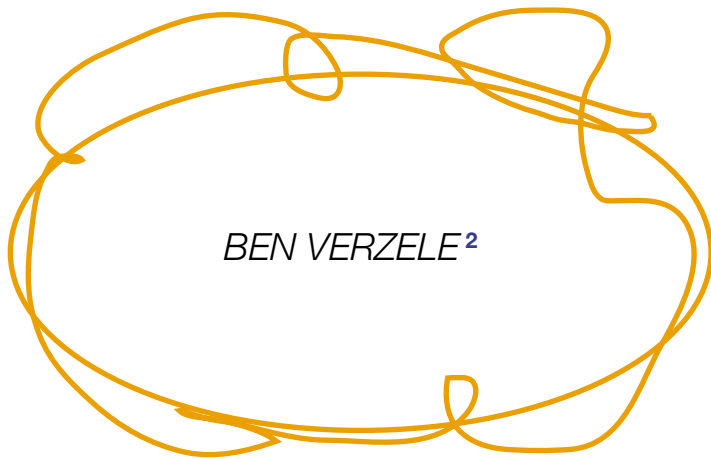
41 Nobel Prize (2022, 8 december). *O.c.*

42 Ernaux, A. (1985 [1983]). *O.c.*, 19.

43 Ernaux, A. & Jeannet, F.-Y. (2003). *O.c.*, 34.

44 Ernaux, A. (2022, 31 december). Nobellezing Annie Ernaux. ‘Ik zal schrijven om mijn soort te wreken’. *De Standaard*. Geraadpleegd op 26 mei 2024, via: https://www.standaard.be/cnt/dmf20221230_95495187

OVER VERSCHILLENDE VERSIES VAN SCHAAMTEVOLLE ISOLATIE ¹

Als de schaamte verdwijnt, betaalt men met zijn vrijheid

Lacan stelde in het laatste hoofdstuk van *Seminarie L'envers de la psychanalyse* dat er geen schaamte meer is. Het verdwijnen van de schaamte wil voor hem zeggen dat het subject niet langer gerepresenteerd wordt door een betekenaar die waarde heeft. Dat het subject geen visitekaartje meer heeft en de ermee gepaard gaande eer om hoog te houden. Hij wou terug iets van die schaamte introduceren: *faire honte*. Hij maakte er de studenten eind jaren '60 attent op dat ze hun schaamte dreigden te verliezen door zich te verslaven aan de genotsobjecten die het wetenschappelijk-kapitalistisch discours produceerde, en zich te laten reduceren tot een marktwaarde. Voor het verdwijnen van die schaamte betaalden ze met hun vrijheid, daar waar ze net dachten die verworven te hebben.

Vijfenvijftig jaar later zijn we onderworpen aan een imperatief van de scopische pulsie en liggen vele visitekaartjes versnipperd op de grond in ruil voor de nieuwste I-phone, waarin het equivoque / [eye] wel heel goed gekozen is. Herleid tot *viewers*, worden we als puur blikvoer geconsumeerd en zijn we inwisselbaar tussen TikTok, Instagram en Facebook. In Europa houdt de Digital Services Act zich bezig met de vraag of TikTok de jongeren wel genoeg beschermt tegen de verslavende werking van hun algoritme. In India is TikTok reeds verboden, wat een verhoging teweegbracht in het kijken naar Instagram *reels*. Dat soort verschuivingen kennen we. Wat Lacan dus opnieuw wou introduceren, is een schaamte die gepaard gaat met waar je voor staat. Psychoanalyse heeft immers geen zin wanneer een analysant zich niet interesseert voor zijn singulariteit die niets anders is dan de S_1 die hem eigen is. Het *faire honte* van Lacan is dus een inspanning om de instantie van de meesterbetekenaar in ere te herstellen en gaat zeker niet over iemand in schaamte te doen vallen door het overschrijden van de grenzen van de schroom vanuit een of ander obsceen genot.

Zo las ik onlangs een getuigenis over het nieuwe fenomeen van de *deepnudes*. Daarbij neemt iemand bestaande foto's van je Facebook- of Instagramprofiel om er naaktversies van te maken en die te presenteren als echt. Een fan

¹ Bijdrage voor het Atelier Lacaniaanse Kliniek "Schaamte en de blik in de hedendaagse kliniek, maatschappij en kunsten" op donderdag 14 maart 2024 te Gent, georganiseerd door de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*.

² Lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*. benverzele@hotmail.com

van een influencer stuurde haar naaktversies die hij van haar gemaakt had. Het veroorzaakte bij haar een heel *unheimlich* effect, de foto's leken echt en vreemd tegelijk. Ze reageerde door de foto's op bepaalde plekken te verduisteren en zelf te posten met de aanklacht: "Indien je deze foto's van mij zou tegenkomen op het internet, ze zijn niet echt, maar gemaakt door..." Aanvankelijk had ze de man erop aangesproken, maar hij antwoordde: "Waar maak je je druk over, het is maar AI, iedereen doet dat." Als antwoord op deze schaamteloze perverse reactie, trachtte de vrouw in kwestie terug iets van de sluier te installeren, daar waar de man haar opzadelde met schaamte. Lacan stelt in *Seminarie IV* dat het dragen van kledij er niet enkel om gaat te verstoppen wat er daarachter allemaal te zien is, in de zin van iets 'hebben' of 'niet hebben', 'meer' of 'minder'. Het gaat er in essentie niet altijd over het object te verstoppen, maar evengoed het tekort aan object te verbergen. Kortom, de schaamte in de neurose hangt samen met de castratie.³

De schaamte als intern kompas

Milena Michiko Flašar schreef het boek *Een bijna volmaakte vriendschap*, dat handelt over de schaamte, de blik, en het interne kompas dat je hanteert of waaraan het je ontbreekt en wat er dan voor in de plaats komt. Het hoofdpersonage, Tagushi, noemt zichzelf een hikikomori, wat letterlijk staat voor "opgesloten in eigen huis". Na twee jaar eenzame opsluiting, waagt hij zich voor het eerst terug naar buiten en gaat op een bankje zitten in het park. Wat van bij de eerste bladzijden duidelijk wordt, is dat hij zich al die tijd heeft proberen afsluiten van het lichaam en de taal, zowel zijn eigen taal als die van de Ander. Over zijn stem zegt hij het volgende: "Na twee jaar zwijgen was ze transparant als glas. Een knetterend botsen van klinkers en medeklinkers."⁴ Waar hij aanvankelijk ook geen enkele blik of toevallige aanraking kan verdragen, staat hij gaandeweg meer open voor een ontmoeting. Die vindt plaats wanneer een *salaryman*, de stereotype benaming

voor Japanse mannen die in grote bedrijven werken en er allen uniform uitzien, rechtover hem plaatsneemt. Ook hij is een hikikomori, alleen is zijn cel het bankje in het park. Hij is te beschaamd om naar huis te gaan, hij heeft het niet aangedurfd zijn vrouw te vertellen dat hij zijn werk kwijtraakte... Aanvankelijk negeren ze elkaar, tot 'Stropdas', de naam die de salaryman toebedeeld krijgt van Tagushi, een eerste blik van herkenning geeft: Hij knikt. Ze gaan naast elkaar zitten en vertellen mekaar de reden voor hun isolatie. Bij beiden lijkt er iets geraakt te zijn, is er op een bepaald moment een gat geslagen. Een gat dat geslagen wordt door de blik van de Ander en hen met een schaamte opzadelt. Of het nu gaat om een ingebeelde blik van de Ander zoals bij het hoofdpersonage, of de niet ontduubelde blik bij de salaryman, waarbij oog en blik samenvallen. Bij Tagushi gaat het over een traumatisch moment dat in een achterafbeweging een herneming lijkt te zijn van een eerdere gebeurtenis die schaamte opwekte, maar nog niet de acting out opleverde om zich te bekeren tot het "een hikikomori" zijn. Hij zal zich later afvragen of zijn Hikikomori-ik, zijn volslagen onverschilligheid tegenover de wereld, niet ook een maskerade was.⁵ Bij Kumamoto daarentegen, is er zodra zijn stropdas hem niet meer weet te dragen, geen sprake meer van een masker; bij hem is zijn isolatie in het park misschien eerder een passage à l'acte.

Het eerste pijnlijke moment bij Tagushi gebeurt wanneer hij een jeugdvriendinnetje terugziet op de middelbare school die hij jaren voordien uit het oog verloren was. Ze had de deur voor hem dichtgedaan en zich niet meer laten zien, zonder ook maar enige uitleg. Hij hoorde haar enkel schreeuwen: "Ik kan niet meer." Later zullen we vernemen dat de reden van haar opsluiting te maken had met de scheve blikken van de burens omwille van de armoede waarin haar familie leefde. Ze kon hem uit schaamte voor die armoede dus niet meer onder ogen komen. Haar Hikikomori-versie.

Tijdens de middagpauze is hij er getuige van hoe ze mishandeld wordt. Hij vertelt deze scène aan de salaryman. Ik citeer: "Iemand graaide naar haar. Ik zag het. Helder en duidelijk: Ze

3 Lacan, J. (1994 [1956-1957]). *Le Séminaire, livre IV, La relation d'objet*. Texte établi par J.-A. Miller. Paris, Seuil, 166.

4 Michiko Flašar, M. (2015). *Een bijna volmaakte vriendschap*. Amsterdam, Cossee, 34.

5 *Ibid.*, 67.

deinsde terug. Wat sta je daar te kijken, snauwde een van hen me toe. Ik keek weg. Ik had niets gezien. En zo zag ik ook de derde en de vierde, de vijfde en de zesde, ook alle volgende dagen niet meer dan niets. Yukiko had een vriend nodig gehad. Een die het voor haar opnam. Maar ik. Ik had geen mond. Ik nam niet deel aan het geklets van de anderen, maar ik ging er ook niet tegenin.⁶ Precies zo keek ze me aan. Alsof ze me wilde zeggen: Ik verga. Had ik toen ook maar enigszins ingegrepen, was ik daar toen ook maar enigszins toe in staat geweest, ik zou hier vandaag niet zitten.”⁷

Het tweede moment vindt jaren later plaats. Ik citeer: “Ik werd zeventien. Daarna achttien. De druk werd groter. Ik zou standhouden. Tand en tand op elkaar en denken: dit is volwassen worden. De dingen zoals ze zijn doorstaan en ze zelfs wanneer je er niet van herstelt als doorstaan beschouwen. Vergeten. Dat ook. Altijd maar vergeten. Als Kumamoto er niet was geweest, was het me gelukt. Maar hij had de ogen van Yukiko. Dezelfde blik: Ik verga.”⁸

De scherf maakt het gedicht

Kumamoto was een vriend die dichter wou worden. Ook al verscheurde zijn vader dit visitekaartje, zijn gedichtenboek, omdat hij wou dat zijn zoon jurist werd zoals alle mannen in de familie, lijmde Kumamoto het boek weer aan elkaar. Hij lijmde het aan elkaar en vond een heel singulier antwoord op het ideaal waar zijn vader hem mee rond de oren sloeg. “Ik heb ‘t, riep hij, het volmaakte gedicht bestaat niet! Om volmaakt te zijn moet het juist onvolmaakt zijn.”⁹ “Het is alsof ik een vaas die kapot is gegaan scherf voor scherf weer probeer te lijmen. Maar de scherven zijn zo versplinterd dat ik niet weet wat bij wat hoort, en hoe ik ze ook in elkaar zet, er is altijd een scherf over. Maar die scherf! Die maakt het gedicht.”¹⁰ Kortom, hij neemt het op zich getekend te zijn door een meesterbetekenaar die hem representeert ten aanzien van een andere betekenaar, en vanuit het tekort dat dit

impliceert iets te doen, een keuze te maken in de richting van een sinthoorn.

Die avond zouden ze elkaar ontmoeten. Wanneer Tagushi arriveert ziet hij Kumamoto een kruispunt oversteken. Kumamoto heeft een verschroeiende blik, kijkt Tagushi aan en heft zijn hand op, hij roept iets. Zijn mond ging open en weer dicht. Tagushi verstond hem niet. Gierende remmen. Zijn hand nog secondenlang in de zware lucht voordat hij omlaagging. Iemand schreeuwde: Een ongeval!¹¹ Tagushi komt hijgend op de plek aan. Kumamoto, helemaal onder het bloed. Tagushi zet een stap achteruit, volledig blind geworden. De verdringing zet zich onmiddellijk op het orgaan van de scopische pulsie, maar het kwaad is geschied. Hij gaat uiteindelijk terug naar huis en wanneer de deur van zijn slaapkamer dichtslaat, wordt hij omhuld door een sprakeloze leegte. Wat had Kumamoto geroepen? Telkens weer probeerde Tagushi het van Kumamoto's lippen af te lezen, telkens weer slaagde hij er niet in. Was het een woord geweest? Een woord als vrijheid? Of leven? Of geluk? Was het een nee geweest? Of een ja? Gewoon een groet? Misschien: Vaarwel? Was het mijn naam geweest? Of: Vader? Misschien moeder? Of iets wat niet van belang was, en het was zinloos het te willen weten?¹² Een gat werd geslagen door een blik, een stem. Welke meesterbetekenaar werd hier geraakt, welk fantasma bruusk doorgestoken, waardoor hij met het affect van de schaamte behept werd? Kumamoto zal ontdekken dat er achter de druk van de examens die volgens zijn ouders de oorzaak zou zijn van zijn opsluiting, een meer werkelijke druk schuilging, namelijk de strijd om zijn eigen geloofwaardigheid, en de ijdele pogingen zijn gezichtsloosheid te verdoezelen. Hij stelt: “Van alle mensen wilde ik nog het minst door mezelf gezien worden.” Met Lacan kunnen we zeggen dat zijn Ik-ideaal, het punt van waaruit hij zichzelf kan zien als beminlijk voor de ander, stevig onderuitgehaald werd. Zijn “blik was doorboord door die ene scherf die Kumamoto's doodsgedicht betekenis gaf.”¹³

6 *Ibid.*, 88.

7 *Ibid.*, 89

8 *Ibid.*, 94-95.

9 *Ibid.*, 40.

10 *Ibid.*, 41.

11 *Ibid.*, 42.

12 *Ibid.*, 44.

13 *Ibid.*, 45.

“Die is weg”

Hoe is Stropdas in schaamte gevallen? De salaryman die vijfendertig jaar lang heel goed functioneerde en perfect meedraaide met de radertjes van het bedrijf? Wel, hij werd gewoon ouder, was niet meer zo snel en efficiënt, zelfs niet bij het drinken na de werkuren. En op een dag struikelde hij. Ik citeer: “Tien stropdassen waren mijn getuige. Twintig ogen, één blik. Die is weg fluisterde iemand, en hoe. Ik was gestruikeld in de zuiverste zin van het woord, en wat me ontglipt was, was heel wat meer dan gewoon een stapel papier. Ik observeerde mezelf, kocht schoenen met antislipzolen. Wat ik kwijt was, was niet het vermogen om in een rechte lijn te lopen, maar wel een zekere verende tred, een vanzelfsprekendheid.¹⁴ Ik hinkte achter mezelf aan.”¹⁵

Door de opmerking “twintig ogen, één blik” kunnen we er misschien van uitgaan dat het oog en de blik hier niet ontduddeld waren en de blik dus niet ingebeeld werd in het veld van de Ander maar eerder terugkomt uit het reële. Wat hier geraakt werd is minder het intieme genot verbondenaaneensinguliere meesterbetekenaar, dan wel eerder een imaginaire identificatie. Een fragiel beeld waarin een barst werd geslagen waardoor het in duizend stukken uiteenviel en niet meer gelijmd kon worden. Of zoals Tagushi het verwoordde: “Het is de stropdas die ù draagt, niet omgekeerd. Later werd dat een grap tussen ons. De stropdas draagt u.”¹⁶

Wat opvalt in het boek is dat het traumatische gebeuren op het werk van Stropdas dezelfde logica volgt als een eerder trauma omtrent zijn zoon die met een handicap geboren werd. Ze hadden al een naam bedacht voor hun zoon, Tsuyoshi, de sterke. Maar bij de geboorte bleek dat hij een hartkwaal had die prognostisch niet veel goeds betekende. De sterke, gehandicapt. Stropdas kon het niet aanvaarden: “Wat zeg je nou? Alles is in orde. Ik heb een beeld. Hoor je me? Ik heb duizenden beelden! We spelen samen

baseball, Tsuyoshi en ik, hij is de slagman, ik de catcher.¹⁷ Maar neen. “Uw zoon is gehandicapt. Hij zal nooit zoals de anderen zijn.”¹⁸ Stropdas klampte zich tevergeefs vast aan het imaginaire kind dat nooit het licht zag en werd afgunstig ten aanzien van zijn vrouw die het reële kind, met zijn handicap, wel wist te adopteren. Een vrouw die de castratie wel op zich nam. Stropdas bedacht: “Had ik maar gewacht tot hij glimlachte. Ik zou ontdekken hebben dat zijn handicap in verhouding tot de mijne onbeduidend was. Wat zich in mij had verhard, verhinderde me om de zachtheid van zijn wangen te voelen.”¹⁹ Stropdas kon dus niet meer naar huis omwille van het verlies van twee beelden die hem opzadelden met een wel heel reële schaamte.

Niet zonder singuliere logica

Milena Michiko Flašar zegt met haar boek iets over de hedendaagse schaamte, met wat die te maken heeft. Ze verliest daarbij niet uit het oog dat die schaamte en zijn effecten steeds moeten gelezen worden binnen de logica van het geval, binnen de singulariteit van het subject. Daarvoor gebruikt ze haar verschillende personages. Ik laat het haar door Tagushi zeggen: “Net zoals er de meest uiteenlopende kamers zijn, zijn er de meest uiteenlopende Hikikomori’s die zich om de meest uiteenlopende redenen en op de meest uiteenlopende manieren in zichzelf hebben verscholen.”²⁰ “Ik ben geen typische Hikikomori, ik lees geen manga’s, ik breng de dag niet voor de tv door en de nacht niet voor de computer. Ik bouw geen modelvliegtuigjes, en van videospelletjes word ik niet goed. Ik onderdrukte de schreeuw die in mijn keel zat, ook daartegen wilde ik mezelf in bescherming nemen. Tegen mijn taal, tegen mijn stem. De taal waarin ik nu vastleg dat ik niet weet of er wel zoiets is als de typische Hikikomori.”²¹

14 Lacan zou dit “un désordre [...] au joint le plus intime du sentiment de la vie chez un sujet” noemen. Cf. Lacan, J. (1966 [1957-1958]). *D’une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose. Écrits*, Paris, Seuil, 558.

15 *Ibid.*, 56.

16 *Ibid.*, 23.

17 *Ibid.*, 109.

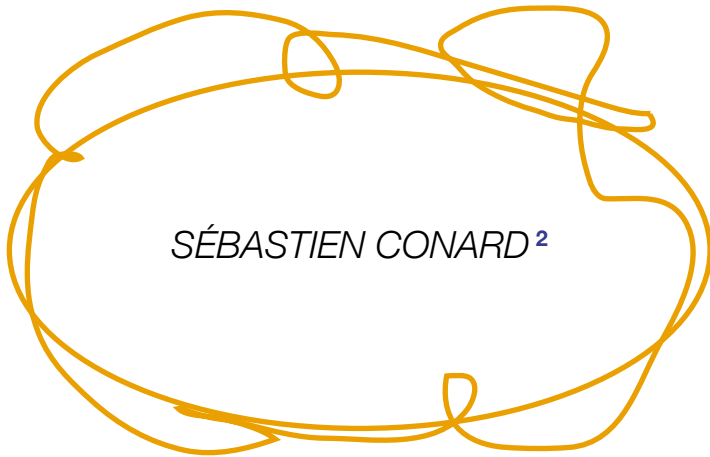
18 *Ibid.*, 105.

19 *Ibid.*, 113.

20 *Ibid.*, 49.

21 *Ibid.*, 48.

‘SJCHOAMTE’ 1

‘Zie je gie besjchoamd mesjchie(n)s!?’

Ben jij misschien beschaamd, ben jij zo’n persoon die zich durft te schamen, iemand die nog die belachelijke schaamte kent? Gepaard aan de opdringerige, monsterende blik schuurden de ruisende *sch’s* van het Kust-West-Vlaams gelijk allitererende, elkaar echoënde golven die als zovele bevelen inbeukten op de ‘boarebreker’ van het zijn, de golfbreker van het zelfgevoel. ‘Sjchoamte’ is hier niet iets wat je wist dat je ‘t hād tot de Ander dat jou tot schamens toe gaf, dat jou *toe-kende*, zodoende je zwakte ontblotend, jouw gebrek aan schaamteloosheid dus, je gebrek aan on-gebrek als het ware, kortom je schaamte, jij *als* schaamte, jouw schaamte of dé Schaamte in het algemeen als de kern van jouw en elk andermans zijn, die kern die je liever niet in z’n blootje zag of althans niet zo hulpeloos, zo reddeloos gevat in de tandvolle, op bloed beluste ogen van de anderen.

‘Moa je moe gie nie besjchoamd zien, wè!’

Een vaak familiale, goedbedoelde aansporing weerklinkt nog steeds als invocatie en oordeel tegelijk, wijzend op de schaamte als zwakteplek maar tevens als opening en kans er niet mee te moeten samenvallen: iets anders kunnen en mogen zijn dan wat het schaamtegevoel oproept. Bijvoorbeeld: *de n’être moins que rien*, noch minder dan niets, *less than zero* te zijn, of dus niet zomaar niet helemaal maar helemaal niet of niets te zijn. Minder zelfs. Schaamte ten volle. Niet beschaamd moeten maar dat een *beetje* mogen zijn, niet moeten samenvallen met het zogenaamde niets dat dit beklemmend gevoel veroorzaakte. Is het schaamte of schaamtegevoel? Twee verschillende dingen. Dat je niet beschaamd moet zijn betekent ook dat het eerste menselijk is, universeel zelfs terwijl het tweede, dat gevoel, van *mij* is, *mijn* schaamte is, *mijn* variant. Schaamte is dus niet louter mijn schaamte maar die van allen; althans, velen lijken die ook te kennen én te delen. Schaamte is dus voortaan iets dat niet moet, maar mag gedijen aan de kern van het bestaan, als een soort van ontluikend lidmaatschap, een teken van menselijkheid, een bestaansrecht, een *beschaamsrecht*. Vandaar dat de ander ‘een beetje schaamte aandoen’ zo ethisch noodzakelijk is en pedagogisch bevrijdend,

1 Bijdrage voor het Atelier Lacaniaanse Kliniek “Schaamte en de blik in de hedendaagse kliniek, maatschappij en kunsten” op donderdag 14 maart 2024 te Gent, georganiseerd door de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*.

2 Auteur, kunstenaar, docent en postdoctoraal onderzoeker (LUCA). sebastien.conard@gmail.com

zelfs legitimerend werkt, ver weg van het ontbloten van andermans schaamte die draait rond wat bedekt moet blijven wegens wezenlijk onontbloombaar. *‘Vous faire un peu honte’*, een beetje als schaamtelijk verschijnen in uw ogen, u dus een beetje schaamte aandoen omdat u kijkt en u niet bewust was van uw menselijkheid die rust op dat restje schaamte of het schaamtelijk gebrek daaraan. Tonen dat men zwak is en dus in die zin ‘sterk’, dat men schaamte kent en de Schaamte ons kent, dat men ‘weet’ want voelt wat het ‘is’ en dat men zich ervan bewust is dat schaamte spreiden kan als een olievlek. Daarom mag men niet zwelgen in schaamte, mag men er niet mee samenvallen maar hoort men die onvermijdelijke, o zo menselijke plek aan te wijzen teneinde de ander er slechts een beetje mee te besmetten. De Ander en zo zichzelf besmeuren met dat restje menselijkheid; wat een heerlijke taak in deze schaamteloze tijd.

COLOFON

Kring Online 17 is een publicatie van de
Kring voor Psychoanalyse van de NLS

V.U. – Directeur Kring Online 17 – Voorzitter Kring voor Psychoanalyse van de NLS

Joost Demuyneck – Blankenbergsesteenweg 17, 8000 Brugge

HOOFDREDACTIE

Christel Van den Eeden

WETENSCHAPPELIJK COMITÉ & REDACTIERAAD

*Joost Demuyneck, Miet De Muynck,
Dries Dulsster, Dewi Dynoodt*

VERTALING & REVISIE

*Miet De Muynck, Vic Everaert,
Tom Lintacker, Christel Van den Eeden*

WEBSITE

Jonas Verbauwhede & Dewi Dynoodt

ONTWERP & VORMGEVING

Eva Van Rumst

MEER INFO:

Kring voor Psychoanalyse van de NLS
www.kring-nls.org

PPaK-Gent
www.ppak-gent.be

Eurofederatie van Psychoanalyse
www.europsychoanalysis.eu

New Lacanian School
www.amp-nls.org

World Association of Psychoanalysis
www.wapol.org

Kring Online verschijnt sinds september 2016 en is de digitale opvolger van sKRIpTA. Het tijdschrift sKRIpTA werd opgericht in 2005, en verscheen tot 2015 driemaal per jaar in een papieren versie.